

परिच्छेद एक शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्ज स्नातकोत्तर तहको आंशिक परिपूर्तिका लागि दशौपत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३. विषय परिचय

नेपाली लोक साहित्य अन्तर्गत पर्ने व्यापक र लोकप्रिय विधा नेपाली लोकगीत अन्तर्गतको एउटा महत्वपूर्ण शाखा भ्याउरेसँग प्रायः मेल खाने देउडा गीत पश्चिम नेपालको महत्वपूर्ण लोकसाहित्यिक विधा हो । स्थानीय उच्चारणमा विभेदले ड्यौडा, देउडा, देउडा, चौडा आदि जस्ता शब्दले पुकारिएतापनि देउडा विशेषतः मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलको ठुलो भू-भागको लोक जीवनमा पूर्णतः भिजेको गीत र नाच हो ।

मर्मस्पर्शी तथा हृदय संवेद्य देउडा गीतको उद्गमस्थल दैलेख क्षेत्र नै हो । दैलेख क्षेत्र भन्नाले भाषा लोकसाहित्यका आधारमा पश्चिम नेपालका चार अञ्चल सेती, महाकाली, भेरी र कर्णाली पर्दछन् ।

देउडा शब्दको शाब्दिक अर्थ हो टेडो, बाङ्गो वा छड्के सामूहिक रूपमा देउडा खेल्दा पादपंति डेउडी पर्ने हुँदा यसलाई देउडा खेल भनिएको हो । यो लोकगीतको ज्यादै लोकप्रिय विधा हो । पैतलो (पादतल) निर्माणमा खुट्टाहरू छड्के गतिमा अगाडि बढ्ने हुँदा प्रारम्भमा यो पैतलो विशेषलाई मात्र देउडा भनिन्थ्यो तर पछाडि गएर यसको अर्थ विस्तार भई यसले गीत र अभिनय दुबैलाई जनाउन थाल्यो । आजकाल पादतलमा आवद्ध सामूहिक गायन प्रक्रियालाई देउडा खेल्नु भनिन्छ भने पादतलरहित गायन प्रक्रियालाई 'देउडा गाउनु' भनिन्छ । त्यसैले देउडा गीतको प्रयोग सामूहिक तथा एकल र अभिनय सहित वा अभिनय रहित ढङ्गले गर्न सकिन्छ । सामूहिक रूपमा देउडा खेल्दा खेलाडीहरू दुई पक्षमा विभक्त भएका हुन्छन् र दुवै पक्षतिर एक एक जना गीतेरु (तत्काल गीत सिर्जना गरी भन्ने व्यक्ति) रहेका हुन्छन् । तिनीहरूका बिच गीतिमय संवाद वा वादविवाद चल्दछ, जसमा आफ्ना गहकिला र मर्मस्पर्शी अभिव्यक्तिद्वारा एकअर्कालाई परास्त पार्ने अभिप्राय राखेर गालिगलौज तथा पुराना कलङ्क

कोट्याउने काम पनि हुन्छ । देउडा गीतमा मार्मिकता, प्रसङ्गानुसारिता, अन्त्यानुप्रास र लयसमेत मिलाउनुपर्ने र तत्काल भन्नु पर्ने हुँदा यी देउडा भन्ने ब्यक्तिलाई आँशु कविको उपाधि दिनु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

यी देउडा गीतको क्षेत्र सेती, महाकाली, भेरी र कर्णाली भएतापनि प्रस्तुत शोधपत्रमा दैलेख जिल्ला र विशेषगरी चिंगाड क्षेत्रलाई आधार मानी अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

लोकगीतको एउटा महत्वपूर्ण विधाको रूपमा रहेको 'देउडा गीतले' भाषिक तथा लोक साहित्यमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । तापनि यसको व्यापक रूपमा अध्ययन, विश्लेषण र वर्गीकरण भएको पाइँदैन । दैलेखको चिंगाड क्षेत्रमा देउडा गीतले पनि नेपाली लोक साहित्यको भण्डारलाई समृद्धशाली बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् तर यी गीतहरूको आजसम्म खोजी र अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले यो शोधपत्रमा निम्न लिखित समस्याको केन्द्रमा रहेर शोधकार्य गरिएको छ :

(क) दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा के कस्ता देउडा गीतहरू प्रचलित छन् ?

(ख) दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतलाई के कति आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

(ग) दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतलाई के कस्तो आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य नेपाली लोकगीत र भाषिकामा महत्वपूर्ण स्थान ओगट्ने दैलेखी 'लोकगीत' को खोजी गर्नु नै हुनेछ । दैलेख जिल्ला चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित दैलेखी लोकगीत वा देउडा गीतका बारेमा केन्द्रित रहेर निम्न लिखित उद्देश्य पूर्तिका लागि यो शोधपत्र केन्द्रित रहेको छ ।

(क) दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतहरूको सङ्कलन गर्नु ।

(ख) दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको विषयवस्तु, प्रस्तुतीकरण, भाव, लय वा भाका आदिका आधारमा वर्गीकरण गर्नु,

(ग) प्रचलित देउडा गीतलाई विश्लेषण गरेर देखाउनु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित गीतहरूको अध्ययन र सङ्कलन कार्य हालसम्म कसैबाट पनि भएको पाइँदैन । केही पत्रपत्रिका, पुस्तकाकार कृति र क्यासेट एल्बमहरूमा देउडा गीतका बारेमा सामान्य चर्चा भएतापनि उद्देश्यमूलक रूपमा चिंगाड क्षेत्र विशेषलाई मात्र लिएर यसको अध्ययन र अनुसन्धान भएको पाइँदैन । दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको अध्ययनको क्रममा चिंगाड बाहेकका क्षेत्रमा पनि प्रचलित देउडा गीत सम्बन्धी अध्ययनका क्रममा ती सामग्रीको प्रयोग पनि सहयोग सिद्ध भएको छ । ती सामग्रीको चर्चा क्रमश गरिएको छ-

(क) खेमराज पनेरु- उपप्राध्यापक (कोशी बहुमुखी क्याम्पस कोशी)

दैलेखी लोक कविको जीवन दृष्टि : देउडा गीतका सन्दर्भमा (समदर्शी २०५०) मा देउडा गीतको सामान्य परिचय र विभिन्न आधारमा वर्गीकरण उदाहरण सहित दिएको पाइन्छ । सो लेखमा छोटकरीमा परिचयमात्र दिएको र क्षेत्रीय आधार पनि छुट्याइएको छैन र गहिरो रूपमा विश्लेषण पनि गरेको छैन तर यस कार्यमा उक्त लेख सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

(ख) नेत्रप्रसाद पनेरु (उपप्राध्यापक- ददेल्युरा शिक्षा क्याम्पस)

हाम्रो लोक अभिनय (समदर्शी २०५०) मा गेय अभिनयका रूपमा देउडा गीतलाई चिनाउन खोजिएको छ । सो लेखमा देउडा गीतको विस्तृत चर्चा पाइँदैन तैपनि यस कार्यमा उक्त लेख सहयोगी प्रष्ट भएको छ ।

(ग) गोविन्दप्रसाद पा०दे

देउडा विगतदेखि वर्तमानसम्म (२०६० भदौ) पुस्तकाकार कृतिमा देउडाको विविध चर्चा गरिएको छ तर क्षेत्रीय आधारमा चिंगाड क्षेत्रको बारेमा वर्णन गरेको पाइँदैन । उक्त कृति यस शोधकार्यका लागि महत्वपूर्ण सहयोगी सामग्री भएको छ ।

(घ) चूडामणि बन्धु

नेपाली लोक साहित्य (२०५८) पुस्तकमा देउडाको सामान्य चर्चा र लयको बारेमा परिचय गराउन खोजेको छ तर सो कृतिमा देउडा गीतको अध्ययन गरेको पाइँदैन जेहोस् उक्त कृति यस कार्यका लागि सहयोगी भएको छ ।

(ङ) पद्मराज जोशी 'प्रभात'

गौरा पर्व एक परिचय (२०५९) र सुदूरपश्चिमाञ्चलको समाज र लोकसंस्कृति (२०६४) सुदूर पश्चिमाञ्चल सांस्कृतिक प्रवर्द्धन समितिद्वारा प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिमा

पहिलो कृतिले सांस्कृतिक चाड गौरा पर्वका गीतको मात्र परिचित गराउन खोजेको छ भने दोस्रो कृतिले सुदूरपश्चिमी समाज, लोकसंस्कार र लोकगीतको बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। त्यसैले यस कार्यमा उक्त कृति सहयोगी भएको छ।

(च) विजय चालिसे

दैलेखी लोक संस्कृति र साहित्य (२०३९) साभा प्रकाशन, काठमाडौं देउडा गीतहरूको सङ्कलन केही मात्रामा भएपनि गरिएको छ साथै उक्त कृतिमा देउडालाई विषयवस्तुका आधारमा वर्गीकरण समेत गरिएको हुनाले उक्त कृति यस कार्यका लागि सहयोगी सिद्ध भएको छ।

(ज) दा. जयराज पन्त

दैलेखी देउडा गीतको सङ्कलन र अध्ययन (२०६४) वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र प्रा.लि.द्वारा प्रकाशित कृति दैलेखी देउडाको परिचय, सङ्कलन गरिएको छ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जिल्ला वा क्षेत्रगत साहित्यिक अनुशीलन अपेक्षित हुन्छ। वास्तवमा जिल्ला वा क्षेत्रीय स्तरको विधागत लोक साहित्यिक अध्ययन राम्रोसँग हुन नसकेसम्म सिङ्गो नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनपूर्ण हुन सक्दैन। यस्तो स्थितिमा दैलेख जिल्लाको लोक साहित्यिक संलग्नता आदिम प्रयासहरू र अहिलेसम्मको लोकगीतको यात्रामा मूलतः दैलेखी लोकगीतको विधातर्फ यसका विभिन्न पक्षहरूको आलेखन सङ्कलन तथा विभिन्न चाडपर्व, संस्कार, कर्म र दुःखसुखको साथीका रूपमा यसको महत्वमाथि प्रकाश पार्नु र दैलेखी लोक गीतको अध्ययन तथा भाषिकाको अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिका लागि सहयोगी सामग्रीको रूपमा स्थापित हुनुका साथै दैलेखी लोक संस्कृतिको बारेमा समेत प्रकाश पार्नु यस शोधकार्यको औचित्य रहेको छ।

१.८ शोधकार्यको सीमा

यस शोधकार्यको सीमा निम्नानुसार रहेको छ-

(क) यस शोधपत्रले अध्ययन क्षेत्रको रूपमा भेरी अञ्चलको दैलेख जिल्लाको प्रतिनधित्व गरेतापनि चिंगाड क्षेत्र विशेष गरी पिलाडी र लालीकाँडा दुईवटा गा.वि.स.हरूलाई यसको सीमाभित्र राखिएको छ।

(ख) चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको स्थलगत रूपमा सङ्कलन गर्दा यहाँ प्रचलित नेपाली तथा दैलेखी भाषाका देउडा गीतलाई मात्र यसभित्र सङ्कलन गरिएको छ।

(ग) सङ्कलित गीतहरू स्थानीय भाषामा नै रहेका छन् । वर्गीकरण र विश्लेषणमा पनि यहाँको जनजीवनलाई मुख्य आधार मानी सामाजिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, पौराणिक, मायाप्रेम, चाडपर्व र संस्कारका आधारमा नेपाली भाषामा गरिएको छ ।

(घ) देउडा गीत र नृत्य दुवै भएकाले यस कार्यमा पनि उक्त दुवै आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.९ शोध विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा निम्न विधिको अवलम्बन गरिएको छ-

(क) क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति

यस अध्ययन विधि अनुसार दैलेख चिंगाड क्षेत्रका विभिन्न सम्भाव्य स्थानहरूमा पुगेर बुढापाका, बुद्धिजीवी र देउडा गायकसँग लिखित रूपमा गीत सङ्कलन र टेप रेकर्डिङ्ग विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

(ख) पुस्तकालीय विधि

सङ्कलित लोक साहित्यिक, ऐतिहासिक तथा देउडा गीतका आवश्यक सामग्रीको अध्ययन गरेर सङ्कलित गीतहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ-

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : दैलेख जिल्ला र चिंगाड क्षेत्रको सामान्य परिचय

परिच्छेद तीन : देउडा गीतको सैद्धान्तिक परिचय

परिच्छेद चार : देउडा गीतको सङ्कलन

परिच्छेद पाँच : दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको वर्गीकरण र विश्लेषण

परिच्छेद छ : उपसंहार

परिच्छेद : दुई

दैलेख जिल्ला र चिंगाड क्षेत्रको सामान्य परिचय

२.१ दैलेख जिल्लाको परिचय

नेपाल विश्वका सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएको देश चीन र भारतको बीचमा रहेको स्वतन्त्रमुलुक हो । यसको उत्तरमा विश्वको सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएको देश चीन छ भने दक्षिणमा विश्वको दोस्रो बढी जनसंख्या भएको देश भारत छ । यी दुई विशाल जनसंख्या भएका मुलुकको बीचमा नेपाल रहेको छ । क्षेत्रफल र जनसंख्याका हिसाबले नेपाल भन्दा ठूला देशहरु करिव ५० जति छन् भने नेपाल भन्दा साना देशहरु पनि छन् । विश्वको सर्वोच्चशीखर सगरमाथा यही नेपालमा पर्दछ । ५ विकासक्षेत्र प्रशासनिक सुविधाको निम्ति नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्ला ५८ नगरपालिका ३९९२९४ गा.वि.स. मा विभाजन गरिएको छ । मध्य पश्चिमाञ्चलको भेरी अञ्चलका २ वटा जिल्ला मध्य दैलेख जिल्ला पनि एक हो । यसको सामान्य परिचय निम्न शीर्षक उपशीर्षकमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ ।

२.१.१ नामाकरण

दैलेख जिल्लाको नाम कसरी रहन गयो भन्ने सम्बन्धमा दुईवटा मत अघि सारेको देखिन्छ । परापूर्वकालमा यसको लेकमा दधिचि ऋषि बस्थे रे । तिनै ऋषि बस्ने लेकलाई दधिचि लेक भनिन्थ्यो । पछि दधिचि लेक अपभ्रंश भई दैलेख हुन गयो । अर्को मत अनुसार यहाँका लेकमा प्रशस्त दही पाइने भएकाले दही लेकवाट दैलेख हुन गयो । यी प्रमाणहरु त्यति प्रमाणयोग्य नदेखिए पनि नामाकरणको प्रमाणका रुपमा विश्वास गरिदै आएको देखिन्छ ।

२.१.२ ऐतिहासिक सन्दर्भ

वि.स.१८४३ सम्म दैलेख बाइसी र चौविसी राज्य मध्येको एउटा राज्य नै थियो । १८४३ मा बहादुर शाहको नेतृत्वमा आएको फौजले आक्रमण गर्दा यसैका अन्तिम राजा कर्ण शाही भागेपछि यहाँको समाज परम्परागत मान्यतालाई अहिले पनि मान्दै आएका छन् । यी मान्यताहरु केही राम्रा भएपनि धामी, भाँकी र बोक्सीमा विश्वास गर्ने भूत, प्रेतको विश्वास गर्ने जस्ता नराम्रा प्रचलन कायमै छन् । पहिले छुवाछुत प्रथा निकै भएपनि अहिले आएर यसको प्रभाव एकदमै कम देखिन्छ ।

करिव १७ हजार जनसंख्या भएको यो क्षेत्रमा क्षेत्री, ब्राह्मण, ठकुरी, दमाई, कामी, गुरुङ, मगर जातिहरूको बसोवास पाइन्छ ।

२.१.३ वनस्पति तथा वन्य जन्तु

यस क्षेत्रमा पाइने वनस्पतिहरूमा साल, सल्ला बाँस, रयाँज, उतीस, कटुस, अयाँर, दुधिलो, अमिलो, खनियो, सिमल, खरी चुत्रा, काफल, पैयु, मेल, सिमदारो, फलाँट, धाइरो पाइन्छन् । जडीवुटीहरूमा दालचिनी, चिराइतो, टिमुर, अमला, रिठ्ठा, बोजो, कुरिलो, चुत्रा, कचुर, असारे, कुकुरडाइनो, तितेपाती, अटेर्नो, सिल्फू, पतिनो पाइन्छन् ।

यस क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तुहरूमा बाघ, भालु, बाँदर, गुना, स्पाल, दुन्सी, घोरल हरिण, मल्सानो खरायो आदि हुन् भने चराहरूमा च्याखुरा, कालिज, ढुकुर, काग, गिद्द, नेउली, कोइली, बगालेचरी आदि हुन् ।

२.१.४ खेतीपाती

यस क्षेत्रमा लेकाली हावापानी भएकाले खेतीपाती राम्रो उब्जाउ हुन्छ । खोलाका आसपास जग्गामा धानखेती हुन्छ भने पाखामा मकै घैयाधान, कोदो, गहुँ, जौ र भट्ट खेती गरिन्छ । हाल आएर पहिले रातानाङ्ला र अहिले निगाल पानी, भिउचुला, पाखेपानी धोउपोखरी र घरम पोखरामा बजार व्यवस्था भएबाट गाउँगाउँमा आलु, टमाटर, खुर्सानी, भेडेखुर्सानी, मूला, काउली वन्दा, मटर आदि तरकारी खेती गरेर किसानहरूले आयआर्जन गरेको देखिन्छ । पशुपालन पनि यस क्षेत्रको प्रमुख पेशा नै हो । गाई, भैसी, बाख्रा र कुखुरा प्राय घरमा देखिने पशुपक्षी हुन् ।

२.१.५ उद्योग कलकारखाना

उद्योगधन्दाको विकासमा नेपाल अन्य देशहरूको दाँजोमा पछि परेको छ । त्यसमा पनि दैलेख जिल्ला निकै पछि परेको देखिन्छ । कुनै समयमा दैलेख जिल्ला सावर जुत्ताको निमित्त प्रख्यात भएपनि अन्य कुनै उद्योगधन्दा रहेको पाइदैन । यस क्षेत्रमा पनि ओखेनी भन्ने गाउँमा पहाडी कागज उद्योग चालु छ । त्यसवाहेक बाँस र निगनलनवाट डोका, नाङ्लो डालो, मान्द्रो सुप्पो आदि बुन्ने काम पनि भएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा बेसीमा पानी को सुविधा भएकोले पानी घट्टको विकास प्रशस्त भएको देखिन्छ । खोलाका दुवै किनारमा केही

दुरीको फरक पारेर निकै घट्टहरु सञ्चालनमा रहेका छन् । यी घट्टमा मकै, गहुँ, जौ, कोदोका साथै चामल पिसेर पिठो बनाउने काम हुन्छ । पहिले पहिले घरघरमा जाँतो पिसेर गुजरा गर्ने यो क्षेत्रमा अब पानी घट्टबाटै पीठो पिस्ने गरे पनि कतै जाँतोवाट पनि काम चलाएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी कामीले फलामे भाँडाकुँडा बनाउने र दमाईले कपडा सिलाउने वादीजातिले माटाको सुल्पा र मादल बनाउने गर्दछन् । दमाई कामी र वादीले गर्न यी कामहरु वालीघरका रुपमा गरेको पाइन्छ, नकि अन्य व्यावसायिक रुपमा एउटा घरको भाँडा बनाए बापत र कपडा सिलाए बापत, धान, गहुँ र मकैको वाली उठाउनु यिनीहरुको पेशाको उद्देश्य भएपनि यिनीहरुलाई उचित तालिम दिएर व्यावसायिक बनाउन सके सबैको हितमा हुने देखिन्छ । दैलेख राज्य विशाल नेपालमा गाभिन गएको थियो । हालको दैलेख जिल्ला भित्रमा दुल्लु राज्य पनि थियो र त्यहाँका शाहा राज्यहरुले पृथ्वीनारायण शाहद्वारा थालनी गरी प्रतापसिंह र रणबहादुर शाहाद्वारा एकिकृत नेपाललाई स्वीकार गरिएकाले यहाँमा शाहवंशीय राजाहरुलाई भत्ता दिइ राखिएको थियो ।

२.१.६ राजनैतिक विभाजन

विगतमा दैलेख एक राज्यको रुपमा रहेपनि २०१९ को संविधानले देशका ७५ जिल्ला मध्य एक जिल्लाको रुपमा रहेको छ । यसका पूर्वी सीमाना सुर्खेत र जाजरकोट पश्चिमी सीमाना अछाम उत्तरमा कालीकोट र दक्षिणमा सुर्खेत रहेका छन् । भिन्न भिन्न समयमा दैलेखलाई भिन्न राजनैतिक एकाइमा विभाजन गरिएता पनि हाल आएर यस जिल्लालाई २ निर्वाचन क्षेत्र इलाका र ५५ गा.वि.स. र १ नगरपालिकामा राजनैतिक विभाजन गरिएको छ ।

भौगोलिक तथा प्राकृतिक विभाजन

नेपाल विश्वका विशाल जनसंख्या भएका देश चीन र भारतको बीचमा अवस्थित छ । यही स्थितिलाई दृष्टिगत गरी पृथ्वीनारायण शाहाले नेपाल दुई दुइ वीचको तरुल हो भनेका थिए । हिमाल, पहाड, तराई गरी मुख्य तीन प्राकृतिक विभाजन गरिएको नेपाललाई १४ अञ्चलको नामकरण गर्दा १० अञ्चलको नामकरण नदीका नामवाट २ अञ्चललाई हिमालको नामवाट र २ अञ्चल पवित्र तीर्थस्थलका नामवाट नामाकरण गरिएको छ । यसरी दैलेख जिल्ला भेरी अञ्चल पर्ने पहाडी जिल्ला हो । पहाडी प्रदेश अन्तर्गत पर्ने यो जिल्ला

समुद्र सतहवाट ६५० मिटर देखि ४५०० मिटरसम्म रहेको छ । जलस्रोतका दृष्टिले दैलेख धनी जिल्लाकै रूपमा रहेको छ । कर्णाली नदी दैलेखको सीमाना भएरै बगेको छ । भने लोहोरे, छामघाट जस्ता अन्य ससाना नदीहरू पनि रहेका छन् । प्राकृतिक हिसाबले यस जिल्लालाई लेकाली र बेसी गरी २ पाँटमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यस जिल्लाका अग्ला लेकहरूमा भावु, बुरुस, लुकेको र गुराँसे, रातानाङ्ला पर्दछन् ।

विकास दृष्टिले यो जिल्ला भरखरै वामे सर्न लागेको प्रतीत हुन्छ । केही वर्ष अघि मात्र सुर्खेत दैलेख मोटर बाटोको निर्माण पूरा भएको छ, विद्युत पनि सदरमुकाम र त्यसका वरपरसम्म पुगेको छ ।

२.१.७ सामाजिक परिचय

समाज भन्ने वितिकै त्यसमा विभिन्न जाजातिको सम्मिश्रण भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी तिनीहरूका आफ्नै खाले रितिरिवाज संस्कार, चाडपर्व रहेका हुन्छन् । दैलेख जिल्लाको पनि आफ्नै प्रकारको रितिरिवाज र संस्कार रहेको छ । २०५८ को जनगणना अनुसार यस जिल्लाको कूल जनसंख्या २ लाख २५ हजार २ सय एक रहेको थियो । भने सबैभन्दा बढी संख्या क्षेत्रीहरू ७८३०६ अर्थात कूल जनसंख्याको ३४.८% थियो भने ब्राह्मण ११.९% कामी १५.३% र ठकुरी १४.१ % रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषा यहाँको मुख्य भाषा हो भने हिन्दू धर्म यहाँका सबैको धर्म हो । विभिन्न चाडपर्व मान्ने ब्रतबन्ध गर्ने मन्दिरमा पूजागर्ने दानपूजा गर्ने संस्कार पनि चल्दै आएको पाइन्छ ।

२.१.८ शैक्षिक अवस्था

कुनै पनि ठाँउको के कति विकास भएको छ भने थाहा पाउन सबैभन्दा पहिले त्यहाँका शैक्षिक अवस्थाको जानकारी लिनु पर्ने हुन्छ ।

दैलेख जिल्ला कुल १८४३ सम्म राज्यको रूपमा थियो । पछि विशाल नेपालमा गाभिए पछि यो विशाल नेपालको अंगको रूपमा रह्यो । दैलेखमा सुरुमा भाषा पाठशाला थियो र २००८ तिर त्रिभुवन हाइस्कूलको स्थापना भएकोमा हाल आएर २८९ स्वीकृत प्राथमिक विद्यालय १३६ अस्थायी सामुदायिक प्रा.वि. र १६ संस्थागत प्रा.वि. छन् भने ३५ वटा स्वीकृत नि.मा.वि. ६८ अस्थायी नि.मा.वि. र ३ संस्थागत नि.मा.वि. छन् । त्यसैगरी १३ स्वीकृत मा.वि. ४६ अस्थायी मा.वि. २ संस्थागत मा.वि. छन् भने १७ वटा उ.मा.वि. छन् । यसैगरी

१२ वटा श्रोतकेन्द्रहरू छन् । दैलेखमा हाल आएर जिल्लामा दखन्दीमत कार्यरत स्थायी क्याम्पस छन् र अस्थायी शिक्षक विवरण

विवरण	महिला	पुरुष	जम्मा
प्रा.वि.	११६	७२५	८४१
नि.मा.वि.	३	१०५	१०८
मा.वि.	-	९१	९१

शैक्षिक मुल २०६५, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, दैलेख

यी बाहेक जिल्लामा मा.वि., नि.मा.वि. र प्रा.वि. तहमा धेरै राहत शिक्षकहरू पनि रहेका छन् ।

२.१.९ धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू

धार्मिक र ऐतिहासिक दृष्टिले दैलेख जिल्लाको महत्वपूर्ण स्थान छ । यहाँका श्रीस्थान नामिस्थान र पादुका छिमेकी जिल्लाका माणिसका निम्ती पनि पवित्र तीर्थस्थल हुन । वरपरका मानिसहरू यहाँको प्रज्वलित भैरहने ज्वालाजीको दर्शन गर्न आउँछन् वैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा यी ज्वालाहरू सामान्य मानिए पनि अशिक्षित र अन्धपरम्परा मान्नेहरूका निम्ति ज्वाला एउटा रहस्यमय र ईश्वरीय शक्तिको रूपमा मानिएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी सदरमुकाम वजारमा नारायण मन्दिर र गणेश मन्दिर रहेका छन् । त्यसैगरी ऐतिहासिक महत्व राख्ने गढी पनि दैलेख वजारको डाँडामाथि रहेको छ । ठूलो परिश्रम गरी ठूला ठूला कुदेर बनाएको हो गढी दैलेख पुग्ने जो कोहीले एक पटक दृष्टिपान नगरी फर्कदैन ।

त्यस्तै दुल्लुका लखारहरू जो अहिले जीर्ण अवस्थामा ऐतिहासिक महत्वका दृष्टिले अहिले पनि ज्यादै महत्व राख्ने छन् ।

२.१.१० सामाजिक साँस्कृतिक संरचना

समाज भनेको एकै प्रकारको व्यवस्था, धर्म,रहनसहन अँगालेर एउटै ठाउँमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूह हो । साँस्कृति भनेको कुनै पनि समाजमा हुने गरेका यावत क्रियाकलापको समष्टि हो । दैलेख जिल्लामा आफ्नै किसिमको समाज र साँस्कृति रहेको छ ।

यहाँ विभिन्न वर्ग, जाति, पेसा, उमेर, लिङ्ग, रङ र आकृतिका मानिसहरूको बसोबास छ । यस जिल्लामा हिन्दु धर्म मान्नेहरूको संख्या अधिक छ भने केही मात्रामा इस्लाम धर्म मान्नेहरू पनि छन् । खासगरी दैलेखको सामाजिक साँस्कृतिक संरचनाको अध्ययन गर्दा त्यस ठाउँको गाउँघर, भेषभुषा खानपान, रहनसहन, चालचलन, धर्म, चाडपर्व, जाति, लिङ्ग आदि कुरा पर्दछन् । २०५८ सालको जनगणना अनुसार यस जिल्लाको जनसंख्या २,२५,१८९ रहेको छ जसमध्ये महिलाको संख्या ११५०७६ र पुरुषको संख्या ११०११३ रहेको छ ।^१ हाल करिब तीन लाख बासिन्दाको जन्म र कर्म थलो बनेको दैलेख जिल्लामा प्राय पातलो वस्ती छ । ढुङ्गाकै गाह्रो र छाना भएका घरहरू यस जिल्लामा पाइन्छन् भने कतैकतै खरको छाना भएका घरहरू पनि पाइन्छन् । ओखल ढिकी, जातो आदि दैनिक प्रयोगका सामग्री भेटिन्छन् । प्रत्येक घरमा पिँठी (ओटालो) र आँगन (खलो) हुन्छ । यहाँ प्राकृतिक धारा तथा कुवाहरू पानीका मूल स्रोत हुन् । यहाँको भेषभूषा सामान्य नै छ । पुरुषले टोपी, कमीज, पेन्ट, लबेदा, सुरुवाल, कोट र जुता लगाउँछन् । महिलाहरूले चोलो, ब्लाउज, पेटीकोट, सारी, पटुका आदि पोशाक लगाउँछन् । दैलेखीहरूको खानपान पनि आफ्नै प्रकारको छ । यहाँको प्रमुख खाना रोटी र भात हो । खानाका अन्य परिकारमा सया (चामलको राटी), फाँडो (मासको दाल भिजाएर पिसेर पकाउने पातलो चीज) भुच्चाने रोटी (चामलको ठुलो रोटी) खीर आदि महत्वपूर्ण छन् । यहाँको मुख्य अन्नहरूमा धान, मकै, कोदो, जौ, गहुँ, फापर, हुन् भने अन्यमा मास, भटमास, सिलाम, तिल, चना, तोरी, सस्यु, लाहा, बदाम, अलैंची, टिमु, मसुरो, गहत, केराउ (कला) मुगी आदि अन्नहरू पाइन्छन् । यहाँका मुख्य फलफुलहरूमा सुन्तला, जुनार कागती, अमिलो, अम्बा, आदि हुन् भने अन्यमा काफल, ऐंसेलु, चुत्रा, तींदु आदि प्रसिद्ध रहेका छन् । यस्तै गरी जडीबुटीहरूमध्ये समी, रुद्राक्ष, पाँचऔले, च्याऊ, हड पसारो, सुनगाभा, काउलो आदि प्रसिद्ध छन् । रहनसहनको हिसाबले गर्दा यहाँ संयुक्त परिवारकै बढी प्रचलन छ । जातअनुसार बसोबास छुट्टा छुट्टै स्थानमा हुन्छ । यहाँ जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारहरू छैटी, न्वारन, अन्नप्राशन, कर्णवेध, मुण्डन, चुडाकर्म (ब्रतबन्ध), विवाह र मृत्युसंस्कार आदि सम्बन्धी प्रचलन लगायत भाइबुहारी र जेठाजुबीच छुवाछुत गर्ने संस्कार छ । धार्मिक चाडपर्वहरू पनि मनाइन्छन् । प्राचीन समयदेखि नै देवताका रूपमा सम्पूजित केही पैशाचिक वृत्तिका रूपमा रहेका राक्षसहरूकोमध्ये जगन्नाथ, महावै, मष्टो,

१. जिल्ला विकास योजना, दैलेख, आ.व. २०६६।०६७ ।

भैरम, तिवारी, भैसाखोर प्रसिद्ध छन् । दैलेख जिल्लामा धामी र भाँक्री प्रथाको प्रचलनको साथै यसका अतिरिक्त सत्यनारायणको पुजा, भागवत सप्ताह, रुद्री, नवदुर्गा भवानीको पुजा पनि गरिन्छ । यस जिल्लाको सांस्कृतिक परम्पराका अन्य अनेकौं विशेषता पाइन्छन् । यस्ता लोकसंस्कृतिहरूमा माघे सक्रान्ति, शिवरात्री, कृष्णाष्टमी, तीज, श्रावण सक्रान्ति, जनै पूर्णिमा, घाँसे सक्रान्ति, वडादशैं आदि यस ठाउँका महत्वपूर्ण चाडपर्वहरू हुन् । यी पर्वहरूमा विभिन्न किसिमका भाँक्रीहरू प्रदर्शन गर्नुका साथै विभिन्न पहिरनमा डेउडाखेलहरू खेलिन्छन् । विभिन्न प्रकारका संस्कृतिलाई झल्काउने लोकनाचहरू पनि हेर्न पाइन्छ । त्यस्ता लोकनाचमा दैलेख जिल्लाको पूर्वी भागमा प्रचलित मारुनी नाच, भ्याउरे नाच, हनुमान, लट्ठी चलाउने (गर्रा) आदि र पश्चिमी भागमा प्रचलित हुड्के, भैलो र तरवार खेल (सरौ) डेउडा, छैटी धमारी, दुस्को, फट्को आदि खेलहरू खेलिन्छन् । महिलाहरूले गाउनेमा भोडा, भैनी, मागल आदि हुन् । न्याउंलागीत (ड्यौडा) भने यस जिल्लाका पुरुष र महिलाको साझा सम्पत्ति हो । यस ठाउँमा प्रचलित केही लोकगाथाहरूमा सवाइ, करको, मडेली, आशिका, धमारी दुस्को, भैनी, भैलो भोडा, मागल, रतेउली आदि महत्वपूर्ण छन् ।^२ यस ठाउँमा प्रचलित बालाराम काशीरामको भारत, ख्यातिप्राप्त एवं लोकप्रीय छन् । दैलेख जिल्लामा नेपालका चारजातमा चारजातकै बसोबास रहेको छ । यी चार जातमध्ये ठकुरी जातिको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । विभिन्न जातजातिको उद्गम स्थलको रूपमा दैलेख जिल्ला रहेको छ । जस्तै दुल्लबाट दुलाल, पराजुलबाट पराजुली नेपालबाट नेपाल, रिजुबाट रिजाल, कोइराला गाउँबाट कोइराला, लम्सुबाट लम्साल, वाँसीबाट वस्याल, भूर्तिबाट भूर्तेल, खारबाट खराल आदि थर भएका जात जातिहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । दैलेखमा ब्राहमण, ठकुरी, क्षेत्री, सार्की, मगर, कामी, दमाइ, आदि जातिका निम्नलिखित थर भएका मान्छेको बसोबास रहेको छ । तिमिल्सेना, रेग्मी, उपाध्याय, बजगाई, ढकाल, अधिकारी, भण्डारी, लामिछाने, भट्टराई, खनाल, घोडासैनी, न्यौपाने, सापकोटा, गड्तोला, शाह, शाही, सिंह, हमाल, चन्द, मल्ल, विष्ट, रावल, थापा, बोगटी, बडाल, कार्की, खड्का, राउत, बुढा, वोहोरा, माभी, कठायत, सिजापति, पाण्डे, बुढाथापा, थापामाभी, सुनार, गुरुङ, तामाङ, श्रेष्ठ, बज्राचार्य, विश्वकर्मा, कटुवाल, तिरुवा, लोहार, टमट्टा, कँसारा, मिजार, ढोली, दमाई, सार्की, वादी, भुल, चमार, कसाइ, योगी,पुरी, गिरी, राउटे आदि ।

२. बालाराम उपाध्याय आचार्य, नेपाली साहित्यमा दैलेखको योगदान, (काठमाडौं : डबली प्रेस, बल्खु, २०५८), पृ. ४४ ।

यसरी विभिन्न प्रकारका जातजाति रहनसहन, वेशभुषा, रीतिस्थिति, चाडपर्व, धर्म, संस्कार, वसाइको स्थिति आदिले दैलेखको सामाजिक साँस्कृतिक संरचना निर्मित भएको छ । यहाँको सामाजिक साँस्कृतिक संरचना कतिपय हिसावले उल्लासपूर्ण वा रमणीय छ भने कतिपय हिसावले कठोर वा दुःखदायीपूर्ण पनि छ ।

२.२ चिंगाड क्षेत्रको परिचय

भौगोलिक तथा सामाजिक जिल्लालाई विभिन्न गाँउ पंचायतमा विभाजन गरिनु पूर्व दराको रूपमा चिन्ने गरिन्थ्यो । दैलेख जिल्लालाई चिंगाडदरा, कटीदरा, दुल्लुदरा गरी विभिन्न क्षेत्रमा विभाजन चिन्ने गरिन्थ्यो दैलेख जिल्लाको पूर्वी क्षेत्रमा रहेको चिंगाड दरा भन्नाले अहिले सुर्खेत जिल्लामा पर्ने अवल्लिचड रानीवास र मटेला गा.वि.स. र दैलेखका लालीगँज, पिलाडी, गोगनपानी र अवलपरा जुन गा.वि.स. पर्दछन् । सरुमा दरा भन्ने गरिए पनि हाल आएर दरा नभै क्षेत्र भन्ने गरिन्छ । अर्थात् चिंगाडदरा नभनेर चिंगाडक्षेत्र भनिन्छ । हाल चिंगाड भन्नाले पिलाडी, लालीकाँडा, गोगनपानी र अवल पराजुल ४ गा.वि.स. मात्र पर्दछन ।

चिंगाडक्षेत्र दैलेख सदरमुकामबाट ५ कोष दूरी १३ कोष टाढा पर्दछ । सदरमुकाम पुग्न पैडलै जानु पर्दछ भने उत्तरमा कटीक्षेत्र र पश्चिममा दैलेखकै सीमाना पर्दछ । यहाँ गाउँ गाउँबाट भरेका ससाना खोलाहरु छन् जसका नामाकरण गाउँकै नामबाट गरिएको पाइन्छ । जस्ता उगाडा गाउँ बाट उगाडे खोला, लालीकाँडाबाट लालीखोला, गर्चाबाट गर्चेखोला, हनेटाबाट हनेटे खोला र पराजुलबाट पराजुली खोला, यसरी यी सबै खोलाहरु टुङ्गेस्वर पुगेपछि पराजुली खोलाका नामले चिनिन्छन् र लोहोरे खोलामा मिसिएर तल्लो टुङ्गेस्वरमा पुग्दा कर्णाली नदीमा मिसिन पुग्छन् ।

समुन्द्री सतहबाट ८०० मिटरदेखि ४००० मिटरको उचाईको रूपमा रहेको अनुमान गरिएको यो क्षेत्र प्राकृतिक हिसावले रमणीय मानिन्छ । गुराँसे र लुकेकोट दुई लेको वीचमा अवस्थित यो क्षेत्रघना वन जंगलले ढाकिएको छ । उब्जनीक हिसावले मध्यम मानिने यो क्षेत्रमा धान, मकै, कोदो गहुँ र जौ खेती गरिन्छ ।

परिच्छेद: तीन

देउडा गीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ देउडा गीतको परिचय र परिभाषा

देउडा शब्दको शाब्दिक अर्थ हो टेढो बाङ्गो, छड्के र कसैले 'दोहोरी' भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । नेपाली बृहत शब्दकोश अनुसार देउडाको अर्थ यसरी दिइएको छ- देउडा = ना (देवडा) पश्चिम नेपालको लोकगीतमा चल्ने गीतको एक ताल देउरा, सङ्गीतको एकप्रकारको ताल वा भेद ^१ । देउडा एक आपसमा कुममा कुम मिलाई धेरै व्यक्तिहरूले खेल्दा पादपङ्क्ति वा पैतलो चलाउँदा खुट्टा सीधा नचलाई छड्के चलाइने र पाइलो पनि एउटा पूरा र एउटा आधा चलाइने वा डेउडी चलाइने भएकोले यसलाई देउडा वा देउडा भनिएको हो । डेढी कदममा देब्रेगोडा चालेर खेल्ने खेल भएको हुनाले र एउटा गीतलाई गाउँदा डेढ पटक गाइने तथा सोही अनुसार खुट्टा चलाई खेल्ने र देउडा गीतका शब्दको अर्थ पनि सिधारूपमा नभई व्याङ्ग्यार्थक वा लक्ष्यार्थक हुने हुँदा यसलाई देउडा खेल भनिएको हो । एक अर्को भनाई अनुसार 'खस जातिकि कुलदेवी बडी मालिका मलयगिरी पर्वततिर गमन गर्नु अघि देउरा वा देउराली भनिने आफ्नो जन्मथलोमा बस्नु हुन्थ्यो र उहाँको जन्मदिवसमा भक्तजनहरूले उहाँको सम्मानमा एउटा सामुहिक नृत्य लोकगीतका साथ प्रस्तुत गर्दथे त्यो गायन वा नृत्य देउरा वा देउरालीमा हुने भएकोले त्यसलाई देउरा वा देउडा भनिन्थ्यो ।' ^२ जसको प्रमाणस्वरूप देउडा खेल्ने वा मनोरञ्जन गर्ने ठाउँलाई आजकाल पनि देउराली भन्ने चलन यदाकदा पाइन्छ । देउडा मध्य र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको ज्यादै महत्वपूर्ण लोक विधा हो । नेपाली लोक साहित्यको आलोकमा राखेर हेर्दा लोकगीत अन्तर्गतको भ्याउरेसँग यसको अन्तर्सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । लोक साहित्य भन्नाले लोक वा जनसाधारणको भावनालाई बहाउँदै निरन्तर रूपमा बहने साहित्य हो । देउडा गीतले यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानवहरूका हृदयमा अमिट रूपमा बास गरेको छ । जहाँ जुनसुकै अवस्थामा र जसरी रहेतापनि जनसाधारणले देउडा गीतलाई विर्सन सक्दैन ।

देउडा गीतलाई परिभाषित गर्ने क्रममा स्व. योगी नरहरिनाथले इतिहास प्रकाशमा यसरी व्यक्त गर्नु भएको छ-

१. ने.रा.प्र.प्र. नेपाली बृहत शब्दकोश (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४०), पृ ६६४ ।

२. गोविन्दप्रसाद पाण्डे, देउडा विगतदेखि वर्तमानसम्म (जुम्ला : जि.वि.स., २०६०), पृ. ७५ ।

‘देउडा’ गीतमा प्राकृतिक प्रवाह र स्वतन्त्र मौलिकता छ । यिनमा भाषाको मुलस्रोत स्थानीय प्राकृति, विविध हृदयका भावाङ्कुर नानारस अनेक अलङ्कार, देशाचार, निश्छल हृदयका स्वच्छ विचार एवं प्रकार सहृदयगम्य सुक्ष्मअकृतिम प्रकृति र मनोहर लोक साहित्यको प्रवाह पाइन्छ । तीर्थयात्रा, माडुपैठ हाटवाट, छैठी, विवाह, ब्रतवन्ध एवं अनेक आर्तवजातीय उत्सवहरूमा गीतका रोकी नसक्दा मूल फुट्छन् ।^३

जनकवि केसरी धर्मराज थापाले डाँफे चरी प्रकाशन मार्फत देउडा गीतलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्-

दैलेख क्षेत्रका कतिपय छान्नादरा, कुन्नादरा सातसय दर र त्रिपाली जस्ता गाउँभित्र आफ्नो पुख्यौली चलि आएको आफैँ एक विशिष्टपनले मुछिएको यसै दैलेखका कन्दरा पाखा पर्वत, भित्ता र खोलाखाल्सामा देउडा गीतका साथ समूह नृत्य हुन्छ । यही लोक नृत्यमा दैलेखीहरूले आ-आफ्ना सामाजिक अवस्था रीतिरिवाज स्थिति र प्रचलित भाकाहरू थुपारेको देखेलाई एकप्रकारको प्रफुल्लताले गाउँठाउँ नै रन्किन्छ ।^४

देउडा लोकगीतको एउटा ज्यादै लोकप्रिय विधा हो । प्रारम्भमा पैतलो विशेषलाई मात्र देउडा भनिन्थ्यो तर पछि गएर यसको अर्थ विस्तार भई गीत र अभिनय दुबैलाई जनाउन थाल्यो । आजकाल पादतलमा आवद्ध सामूहिक गायनलाई देउडा खेल्नु भनिन्छ भने पादतल रहित गायनलाई देउडा गाउनु भनिन्छ । त्यसैले देउडा गीतको प्रयोग सामूहिक तथा एकल र अभिनय सहित वा अभिनय रहित ढङ्गले गर्न सकिन्छ । सामूहिक रूपमा देउडा खेल्दा खेलाडीहरू दुई पक्षमा विभक्त भएका हुन्छन् र दुबैतिर कम्तीमा एकएकजना गितेरु रहेका हुन्छन् । तिनीहरूविच गीतिमय संवाद वा वादविवाद चल्दछ । जसमा आफ्ना गहकिला मर्मस्पर्शी अभिव्यक्तिद्वारा एक अर्कालाई परास्त पार्ने अभिप्राय रहेको हुन्छ । यसै क्रममा कहिलकाँही त गाली गलौज तथा जातभातका कुराहरू पनि आउन सक्छन् । देउडा गीतमा मार्मिकता प्रसङ्गानुसारिता अन्त्यानुप्रास र लय समेत मिलाउनु पर्ने र तत्काल भन्नुपर्ने हुँदा यी देउडा भन्ने व्यक्तिलाई आशुकविको उपाधि दिनु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

देउडा गीतलाई कसैले देउडा कसैले ड्यौडा कसैले दैलेखी लोकगीत र कसैले देउडा भन्ने गरेको भएतापनि दैलेख जिल्लामा ‘देउडा’ भन्ने प्रचलन बढी छ । यहाँका युवा युवतीको

३. ऐजन्, पृष्ठ ७६ ।

४. ऐजन् ।

त कुरै नगरौ बालकबालिका र बुढाबुढी पनि देउडा गीत भन्दा हुरुक्कै हुन्छन् । प्रत्येक हृदय देउडा गीतको विशाल भण्डार बनेर रहेको हुन्छ । मनोरञ्जनको एकमात्र साधनको रूपमा रहेको दैलेखी गीत र लोक नृत्यले यस दैलेखी लोकजीवनमा गहिरो छाप पारेको छ । यसले गर्दा दालभात र डुकुको समस्या पर्ने परिवारले पनि मन फुकाएर हाँस्ने अवस्था पाइरहेका छन् । देउडा गीत दैलेखी हृदयको पनि स्पन्दन बनिरहेको छ ।

देउडा नाच पश्चिम नेपालको प्रमुख नाँच मध्येको एक हो । त्यसमा गाइने गीतहरू सामयिक र प्रेम सम्बन्धी नै हुन्छन् । भावुक हृदयमा देउडागीत तत्काल स्फुरित हुन्छ र गाइन्छ । भावुक हृदय भएको मान्छेलाई यसको निर्माणमा कुनै कठिनाइ पर्दैन । यो त लयपूर्ण ध्वनिमा कुनै व्यक्तिले आफ्ना सामयिक भावना व्यक्त गर्ने प्रक्रिया हो । देउडा खेलमा एकपट्टी एक समूह र अर्कापट्टि एक समूह आपसमा हातेमालो गर्दै एउटै गोलाकार घेरा बनाएर एकआपसमा उभिन्छन् र त्यसपछि एक पाइलो अगाडि र एकपाइलो पछाडि तालमा ताल दिँदै शरीरलाई लचकदार बनाउँदै गीत गाउँदै घुम्छन् । यहाँ गीतमै सवाल जवाफको क्रम चल्दछ र एकपटक एउटा समूहले र अर्कोपटक एउटा समूहले गीत दोहोर्‍याउँछन् । यो खेलमा वाद्यवादनको कुनै आवश्यकता पर्दैन ।

देउडा टेढो वा बाङ्गो घुमाउरो तरिकाले खेल्ने खेल र यसमा प्रयुक्त भाषिक शब्दले समेत व्यङ्ग्यार्थ दिने हुँदा यसलाई देउडा भनिएको हो । मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लोकप्रिय साहित्यिक विधा भएको हुनाले जोकोहिको जनजिब्रोमा देउडा गीत रहेको हुन्छ । मनोरञ्जन दिनु, प्रेम, भावना व्यक्त गर्नु, प्रशङ्गानुसारित सङ्गीतमयता जस्ता विशेषता बोकेको देउडा गीतले आफ्नो छुट्टै अस्तित्व राख्न सफल भएको छ ।

३.२ देउडा गीतको ऐतिहासिक पक्ष

देउडा गीत लोक साहित्यिक गीत हो । लोक साहित्यको अतितलाई हेर्दा यसको विकास मानव समुदायको विकाससँगै जोडिन सक्छ । लोक शब्द अति प्राचीनतम शब्द हो । यस शब्दको प्राचीन रूप खोज्दैजाँदा सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदसम्म पुगिन्छ । यसको पुरुष सुक्तमा जीव तथा स्थानको लागि लोक शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । वेदलाई पनि श्रुति भनिनुबाट पहिले वेद पनि मौखिक परम्परामा एकअर्कामा हस्तान्तरण हुँदै आएको थियो । यो अध्ययनबाट के भन्न सकिन्छ भने लिखित साहित्य आउनु भन्दा धेरै समय पूर्व नै लोक साहित्यको परम्परा चलिआएको र पछि तिनै मौखिक परम्पराका आधारमा रहेका लोककथा, लोकगीत नै लिखित रूपमा रहँदा लिपिवद्ध साहित्यको प्रादुर्भाव भएको भन्न सकिन्छ ।

देउडा गीत सुदूर तथा मध्यपश्चिमको जनमानसमा परापूर्वकालदेखि नै मौखिक रूपमा रहदै आएको लोक साहित्यिक विधा हो । जनश्रुतिमा रहने साहित्य भएकाले यसको इतिहास यसैबेलादेखि सुरु भयो भनेर किटान गर्न त सकिँदैन तर यस क्षेत्रमा मानववस्ती बस्दा नै देउडाले पनि मानव हृदयमा रहँदै आएको भन्न सकिन्छ । यसको अतितलाई हेर्दा अति सुन्दर रहेको पाइन्छ । एउटा सानो बालकदेखि बृद्ध तथा घरबारीदेखि बैरागीसम्मको मन बुझाउने काम देउडाले गरेको पाइन्छ । यसले अलौकिक आनन्द दिनुका साथै मानवमानवमा वर्गविरोध, शोषणजस्ता कुरीतिलाई हटाउन आह्वान गरी समतामुलक समाजको निर्माणमा समेत ध्यान दिएको पाइन्छ । भलाकुसारी हालखबर आत्मिय भावना जस्ता सद्भावमूलक अभिव्यक्ति पनि देउडागीतमा रहेका थिए । वि.सं. २०२० साल पौष ९ गते जुम्लाका महाशंकर देवकोटाले देउडा गीतलाई रेडियो नेपालमा रेकर्डिङ गराइ सञ्चार माध्यममा गाउने प्रथम गायक हुनुभयो । त्यसपछि हाल आएर रेडियो नेपाल क्षेत्रीयप्रसार केन्द्र (दिपायल र सुर्खेत) बाट पनि देउडा गीत दैनिक प्रसारण हुने गर्दछ ।

नेपाली समाजमा बाहिरिया संस्कृतिले प्रभाव पारेकोले देउडागीतमा पनि केही प्रभाव परेको छ । विगत केही समयदेखि नेपालमा भित्रिन लागेका विभिन्न चलचित्रका गीतहरूले देउडा जति आनन्द प्रदान गर्न नसके पनि आधुनिकतातिर उन्मुख बदलिदो समाजका युवायुवतीहरू त्यतैतिर लम्किरहेका छन् । यति भएतापनि देउडाको प्रचलनमा कमि आएको भने छैन । देउडाको क्षेत्र विस्तारै पश्चिमबाट पूर्वसम्म बढ्दै जानु, क्यासेट एल्बमहरू प्रकाशनमा आउनु, विभिन्न नेपाली सांस्कृतिक समाजमा देउडा गीत प्रतियोगिताको आयोजना हुनु, लिपिवद्ध रूपमा पुस्तक छापिनुले देउडाको विकास द्रुतगतिमा भइरहेको छ, भन्न सकिन्छ ।

देउडालाई जीवन्त राख्नका लागि यसको संरक्षण हुनु आवश्यक छ । यसको सम्बर्द्धन तथा उत्थानका लागि सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूले विभिन्न प्रकारका प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ । देउडा गीतसँग सम्बन्धित गायक, नृत्यकार तथा अन्य वरिष्ठ व्यक्तित्वहरूलाई प्रोत्साहित गरी त्यसको सन्देश भावी पिँढीमा पुऱ्याउनका लागि देउडा गीतसँग सम्बन्धित संघसंस्था र व्यक्तित्वहरूले अग्रसरता देखाउनुपर्ने देखिन्छ ।

३.३ दैलेखी देउडागीतको क्षेत्र र प्रयोग

सामान्यतया क्षेत्र भन्नाले जमिनको भागलाई जनाउँछ । तर यहाँ हामीले लोक साहित्यिक क्षेत्रका बारेमा चर्चा गर्न खोजेका छौं । लोक साहित्यिक क्षेत्र भन्नाले कुनै पनि

लोक साहित्यिक विधाले आफ्नो प्रभाव पार्न सक्ने मानव समुदाय र प्रयोग हुने भौगोलिक क्षेत्रलाई पनि जनाउँछ । दैलेखी देउडा गीतको क्षेत्रलाई छुट्याउनु पर्दा यसको मूल थलो राप्तिदेखि महाकाली सम्मका हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालीकोट, सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट, बाँके, बर्दिया, अछाम, बझाङ, बाजुरा, कैलाली, डोटी, बैतडी, दार्चुला र कञ्चनपुरका गाउँटोल, खोलानाला, वनपाखा भएतापनि यसको प्रयोग पुर्वमा मेचीदेखि पश्चिममा महाकालीसम्म फैलिँदै गएको छ । काठमाडौँमा पनि यसको प्रयोग हुनुका साथै मनोरञ्जनपूर्ण लोकगीत तथा लोक नृत्यको रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ । युवायुवती, नरनारी, बालबालिका सबैका हृदयमा देउडागीतले बास गरेका छन् । अलिकति एकान्त वनपाखा तथा हृदयमा मनोरञ्जनको झिल्ला आउने बित्तिकै सबैका मुखबाट देउडा गीतका मुल फुट्न थाल्छन् ।

पहिला मानिसहरूको बसाइसराइ कम हुन्थ्यो । तराईमा औँलो लाग्ने डर र देशका अन्य भागमा पनि पश्चिम नेपालका जनताको पहुँच कम भएको हुँदा दैलेखी देउडा गीत मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिममा मात्र सीमित थियो । तर आजकाल यस क्षेत्रका जनता राजधानी काठमाडौँ लगायत देशका अन्य भागमा पनि बस्ने गरेको र विदेशमा पनि पुग्ने भएकाले देउडाको क्षेत्र विस्तारित हुँदै गएको छ । काठमाडौँमा पनि सुदूरपश्चिमका सुप्रसिद्ध व्यक्तित्व भूपु प्रधानमन्त्री लोकेन्द्र बहादुर चन्द र शेरबहादुर देउवाज्यूहरूले खेल्नु भएको देउडाबाट पनि उक्त भनाइ प्रस्ट हुन जान्छ । नेपालको करिब आधाजति जनसङ्ख्या भारत लगायतका अन्य मुलुकमा बसोबास गर्ने र त्यहाँ बस्दा एकअर्काको संस्कृतिको आदानप्रदान हुनुका साथै देउडाको व्यापकरूपमा प्रयोग हुने भएर पनि यसको क्षेत्र बढ्दै गएको छ ।

देउडा गीतको मूलथलो मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र भएतापनि यसको आंशिक प्रभाव नेपाल अधिराज्य भरिनै परेको छ । दैलेखी देउडागीतमा भएको सङ्गीतमयता र लयवद्धताले गर्दा यसले आफ्नो जन्मथलोभन्दा पनि देशभरीनै आफ्नो प्रभुत्व जमाएको छ ।

३.४ देउडा गीतको संरचना

संरचना भन्नाले कुनै पनि वस्तुको स्वरूपलाई जनाउँछ । वस्तुको स्वरूप निर्माण हुनका लागि त्यसको पूर्णरूप दिन आवश्यक पर्ने अङ्ग भन्ने बुझिन्छ । देउडा गीतको संरचनामा कुनै पनि बोली वा भावनालाई गीत बनाउनमा सहयोग गर्ने अंगहरू भन्ने बुझिन्छ । देउडा गीतको संरचनामा निम्न लिखित अङ्गहरू पाइन्छन् ।

३.४.१ कथ्य

देउडामा गाइने विषयको प्रसङ्ग नै यसको कथ्य हो । गीतेरुले गीतको प्रसङ्ग अनुसार गीत सृजना गर्दै भट्याउँछ । सोही सप्रसङ्गमा नै सवाल जवाफका क्रममा गौडो थाप्ने जस्ता कार्य हुने गर्दछन् । देउडामा कुनै न कुनै विषयवस्तु रहेकै हुन्छ । देउडा गीतमा भन्न खोजेको कुरा नै कथ्य हो र त्यस कथ्यलाई सुन्नेले बुझ्दछ । गीतको सङ्गीत तत्वले गर्दा कहिलेकाँही कथ्य नबुझिए पनि श्रोतालाई आनन्दको अनुभव हुन्छ । यही विषयको प्रसङ्ग र व्यक्त हुने सन्देशलाई नै देउडा गीतको कथ्य भनिन्छ ।

३.४.२ भाषा

भाषा कुनै पनि साहित्यको एक ज्यादै महत्वपूर्ण तत्व हो । दैलेखी देउडा गीतमा पनि कुनै न कुनै भाषा हुन्छ । दैलेखी देउडा गीतहरू दैलेखी भाषामा नै हुन्छन् । यसमा प्रयुक्त भाषा जनबोलीमा आधारित प्रश्नोत्तर तथा लयात्मक भाषा र पुनरोक्तिमय भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । गीतको भाषा सामान्य बोलीचालीको भाषा भन्दा फरक हुन्छ । लय, छन्द अन्त्यानुप्रास र सन्दर्भ मिलाउनुपर्ने हुँदा नेपाली, हिन्दी, संस्कृत र अङ्ग्रेजी जस्ता शब्दहरू पनि आंशिक रूपमा प्रयोग गरिएका छन् । यस्ता गीतहरू धेरै समयदेखि मौखिक परम्परामा रहेर हस्तान्तरित हुँदै आएका छन् । तसर्थ यसमा भाषाको पुरानो रूप पनि बाँकी रहेको देखिन्छ ।

३.४.३ चरण वा पद

देउडा गीतको संरचनामा पद र चरणको पनि आवश्यकता पर्दछ । यसको एक चरणमा दुई पद हुन्छन् र दुई चरण पुरा भएपछि एउटा गीत पुरा हुन्छ । प्रायः एउटा चरणको अर्को चरणसँग तुक मिलाएको हुन्छ भने केही गीतहरूमा दुबै चरण प्रासङ्गिक रूपले सम्बद्ध देखिन्छन् भने केही गीतमा एउटा चरणको प्रसङ्ग अलग र अर्को चरणको प्रसङ्ग अलग हुन्छ । यस्तो गीतमा एक चरणले अर्थ प्रसङ्गानुसार दिन्छ भने अर्को चरणलाई लय मिलाउनको लागि मात्र प्रयोग गरेको हुन्छ । एउटा देउडा गीतमा दुई चरण र चार पाउ हुन्छन् । जस्तै-

खनी दियो खननेले, बाइ दियो बा नेले ।

उच्चो निच्चो क्या बनायो, यो गणो शानेले ।

३.४.४ लय वा भाका

लय वा भाका भनेको देउडा गीतको स्वरसंगठन हो । एउटा गीतलाई विभिन्न लय वा भाकामा गाउन सकिन्छ । दैलेखी लोक जीवनमा गीत गाउने खास शैली नै भाका हो । गीत गाइने शैलीमा विभिन्न थेगाहरू प्रयोग गरिन्छन् । यस्ता थेगाहरूमा छमक्क छमक्क, लौविरी छमछम, च्याट्टी च्याट्टी फर्क छोरेट्टी, ए बौजू, भिनाजु आदि हुन् भने थेगो प्रयोग नगरेर एकहोरो रूपमा गाइने भाकालाई ठाडी भाका भनिन्छ । यस्तो गायन एकल र दोहरी पनि हुन सक्छ । समूहमा थेगो प्रयोग नगरिकन गाउने गीतमा एक प्रकारको लवज हुन्छ जसलाई स्थानीय भाषामा 'राग' भनिन्छ । एउटाको स्वरमा सबैले राग वा लवज मिलाउनुलाई 'राग राख्नु' भनिन्छ ।

३.४.५ छन्द

अन्त्यानुप्रास युक्त साहित्यिक अभिव्यक्तिमा कुनै न कुनै छन्द रहेको हुन्छ । धेरैजसो देउडा गीतहरू निश्चित रूपमा बाँधिएका छन् भने केही बालगीत भने छन्द नमिलेर लयमा मात्र रहेका हुन्छन् । प्रायः देउडामा १४ अक्षरको एक चरण हुन्छ जसमा दुई पाउ हुन्छन् । पहिलो पाउ आठ अक्षरको र दोस्रो पाउ ६ अक्षरको हुन्छ । चार पाउ र दुई चरण गरी पुरा गीत २८ अक्षरको हुन्छ । जस्तै-

घर छाडी पर्देश जाना, बुद्धि हरायाका ।

मैले मान्या मेरा हुन, रैछौ परायाका ।

उपयुक्त विषयवस्तु भाषा चरण र पद भाका वा लय र छन्दका आधारमा नै एउटा दैलेखी लोक गीत पुरा हुन्छ ।

३.५ देउडा गीतको प्रयोजन

देउडा गीत दैलेखी लोक साहित्यको महत्वपूर्ण विधा भएकोले यसको प्रयोजनबारे विचार गर्नु प्रासङ्गिक नै हो । देउडा गीतका केही प्रयोजनहरू यसप्रकार छन्-

३.५.१ आनन्दको अनुभव

गीतको प्रयोजन नै आनन्दको अनुभव गर्नु गराउनु हो । देउडा गीतले मान्छेलाई सर्वोच्चानन्द प्रदान गर्दछ । लोकमानसको अभिव्यक्ति, सरल भाषा र सरस शब्दावली, सुरिला लय र सङ्गीतका साथ प्रस्तुत हुँदा व्यक्तिले दुःख दैन्य र अभावहरूलाई विर्सेर आनन्दको अनुभव गर्दछ । यसप्रकारको आनन्दको अनुभव विभिन्न रूपमा प्रार्थना मूलक धार्मिक

गीतहरू, भजन, स्तुति र आरतीहरू, संस्कारहरू र विभिन्न पर्वका उल्लासपूर्ण वातावरणमा गाइने गीतहरूबाट समेत प्राप्त हुन्छ ।

३.५.२ अनुष्ठानको सम्पादन

हाम्रो दैलेखी समाजमा केही गीतहरू मन्त्रजस्तै महत्व राख्दछन् । गीतहरूबाटै धार्मिक क्रियाकलाप सम्पन्न हुन्छन् र संस्कारका विधिविधान पुरा गरिन्छन् । दैलेखी समाजमा देउडा गीतका अभावमा जीवन संस्कारहरू पूर्ण हुँदैनन् । तराई होस् वा पहाड देउडाको अभावमा फागु, तिज, जाग्राम, षष्ठीपुजा, मकर सङ्क्रान्ति र दसैं रमाइला बन्दैनन् । देउडा गीतहरू धार्मिक अनुष्ठान, पर्व र संस्कारका अङ्ग हुन् ।

३.५.३ समसायिक लोकजीवनको अभिव्यक्ति

देउडा गीतहरूमा व्यक्तिले आफ्ना मनका भावना अभिव्यक्त गर्दछ । यस्तो अभिव्यक्तिमा उसको व्यक्तिगत अनुभूति मात्र नभई पुरै समाजको अनुभूति पनि व्यक्त भएको हुन्छ । समाजको चित्रणका साथै समाजले गरेका कर्म र भोगेका दुःख सुखहरूको बयान हुन्छ । हाल नेपालका राजनीतिको स्त्रीपीडाको अभिव्यक्ति देउडा गीतमा प्रतिध्वनित भएको पाइन्छ ।

नेपालका ठुला दल कुर्ची ताकेका छन् ।

कानुन बनाऊ भन्दाभन्दै जनता थाकेका छन् ।

जरा काटे निगालोका, टुप्पामा छिन काटें ।

यो बाला उमेर मेरो, बुढासङ् दिन काटे ।

३.५.४ सामूहिक गायनको प्रयोग

सामूहिक रूपमा गायन हुनु देउडा गीतको प्रमुख विशेषता हो । मेलापात र जात्रा धेरै मानिसहरू एक आपसमा एउटै ठाउँमा जम्मा भएका हुन्छन् र सबैले आपसमा मिलेर गाउने नाँच्ने गर्दछन् । यस्तो सामूहिक नृत्य तथा गायनले सामाजिक एकता र मेलमिलापमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ ।

आम् पेलुँ अमिला पेलुँ जारिम पेलुँपेलुँ ।

मौकाले दर्शन भयो, देउडा खेलूँ खेलू ।

सामान्यतया देउडा गीतको प्रयोजन भनेको मनोरञ्जन नै हो । कुनै पनि चाडपर्व, मेला, उत्सव र धार्मिक तथा सांस्कारिक अनुष्ठानमा मनोरञ्जन गर्न देउडा गीत गायन वा नृत्य गरिन्छ । जसमा समसामयिक लोक जीवनको अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ ।

३.६ देउडा गीतको महत्व

देउडा गीत यस क्षेत्रका सबै जनमानसका मुक्त कण्ठमा भुण्डिएको हुन्छ । अलिकति अवसर पाउने बित्तिकै प्रत्येकका मुखबाट देउडाका भल बग्न थाल्छन् र जुन भलको प्रभावले मानव हृदयलाई पखालेर स्वच्छ र सुन्दर देखाउँछ । पानीका मूल फुटे जस्तै देउडाका पनि मूल फुट्छन् र धेरैका जीवनरूपी खेतमा सिँचाइ पुऱ्याउँछन् भने तिर्खाएकाहरूका लागि तिर्खा मेटाउँछन् । डेउडेहरू भन्छन्-

बैरागीको दिल बुजाइ जा, दुखारी हँसाइ जा ।

मुटुइना कुर्लन्या भल, खोलेर बिसाइजा ।

देउडा खेल्ने मानिसहरू कुममा-कुम, हातमा-हात, स्वरमा-स्वर र पैदलमा-पैदल मिलाएर एक पाइलो अगाडि र आधा पाइलो पछाडि गर्दै शरीरलाई मर्काउँदै देउडा खेल खेल्दछन् । यसरी जब वादविवाद र एक अर्कालाई परास्त पार्ने प्रयास सुरु हुन्छ तब खेल चम्केको वा राम्रो भएको मानिन्छ, र यसै अवसरमा खेल्ने वा गाउने र राम हेर्नेको मनोकामना पूर्ण भएको मान्दछन् । यस्तो लोक मानसमा छत्ताछुल्ल रूपमा रहेका देउडा गीतको महत्वलाई निम्न बुँदामा प्रकाश पार्न सकिन्छ-

३.६.१ अन्तर्हृदयका कुरालाई प्रस्फुटित गर्नु

देउडामार्फत एकले अर्काको हृदय सजिलैसँग छाम्न सकिने भएको हुँदा युवायुवतीले यसलाई फुलको थुँगा सरह मानेको पाइन्छ जुन कुरा अन्यत्र त्यति सम्भव हुँदैन । युगल प्रेमीहरू देउडामार्फत आफ्ना मनका भावनाहरू प्रकट गर्नुका साथै सम्भावित वाधा विपरित कुराहरू पनि व्यक्त गर्दछन् । यसमा हर्ष, दर्द, वेदना, मर्म, पीडा र उच्छ्वास सजिलैसँग प्रकट हुने गर्दछ । देउडा युगल युवा हृदयका आत्मामा मुस्कुराइ रहेको नवोदित भावनाहरू जनमानसमा प्रकट गराईदिने प्रक्रिया हो ।

३.६.२ सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्व

देउडा गीतलाई नेपाली संस्कृति र सभ्यताको धारकका रूपमा लिन सकिन्छ किनभने वर्तमान नेपाली संस्कृतिको प्रवाह यसै क्षेत्रबाट भएको छ । यस क्षेत्रमा प्राचीनकालदेखि आजसम्म देउडा विधाले निरन्तर संरक्षण र माया पाएको छ । देउडा मार्फत आफ्नो मनमा लागेका कुराहरू सजिलैसँग व्यक्त गर्न सकिन्छ । यसका साथै देउडा गीतमा लुकेका शब्दहरूले ऐतिहासिक महत्व राख्दछन् । इतिहासमा विर्सिएको पाटोको अध्ययन, अनुसन्धान

गर्नमा देउडा गीत सहायक हुने देखिन्छ । ऐतिहासिक घटनावलीलाई चिटिक्क सिँगारेर जनसमक्ष राख्ने काममा देउडाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

३.६.३ सामाजिक महत्व

समाजमा परिवर्तित रूपरेखा र तिनका आवश्यकताहरू औँल्याउनमा देउडा विधा अतिसफल भएको छ । यसमा वक्तृत्व र अभिनय कौशल हुनाले यति कसैलाई देउडाबाट गाली गरिन्छ भने उसले हाँसी हाँसी स्वीकार गर्दछ । देउडाले निर्भीकतासाथ समाजको मनोदशा चित्रण गर्ने सफलता पाउनुमा सर्वोत्तम पक्ष समूह स्वर हो । देउडा खेल्दा उच्च, निच, धनीगरिब, छुतअछुत स्त्रीपुरुषको भावना नराखी सबैले समान रूपमा देउडामा सहभागी हुन पाउनुमा पनि देउडाले ठुलो महत्व राखेको छ ।

३.६.४ धार्मिक महत्व

धार्मिक विषयवस्तुका गीतहरू भजन, माङ्गल, भोलाउलो पनि देउडा गीतमा मौलाएर रहेका छन् । देउडा गीतमा रहेको सरल अभिव्यक्तिले गर्दा लोक साहित्यका अन्य विधाहरूले पनि देउडामा समाहित भएर आइरहेका छन् । संस्कृतका अप्ठ्यारा शब्दहरूलाई सकीनसकी उच्चारण गर्नुभन्दा सरल स्थानीय भाषा मार्फत् देवीदेवताका श्लोकहरू व्यक्त गर्न सबैले रुचाउनुले यसको महत्व रहेको छ । जस्तै-

हरेराम हरेराम, कति राम्रो नाम छ ।

ज्ञान हुने मानिसले, यही जप्ने काम छ ।

३.६.५ प्राकृतिक महत्व

देउडाको प्रमुख विषय नै प्राकृतिक चित्रण हो । निरविच्छिन्न रूपमा आफ्नो गतिलाई प्रवाह गर्ने खोलानाला र संगितमय ध्वनिमा वनपाखामा आफ्ना स्वर लहरीलाई प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गर्न गुञ्जायमान गरिरहेको चराचुरुङ्गीको गुञ्जन सुन्ने बित्तिकै मानव हृदय पनि आफ्नो मुटुको स्पन्दनलाई गुञ्जायमान भइरहेको प्राकृतिक सङ्गीतमा मिसाउन उत्सुक हुन्छन् र मुटुका भेलहरू पोख्दछन् । प्रायः देउडा गीतमा एकपाटो प्रकृति चित्रण र एक पाटो माया प्रेम सम्बन्धी भएका हुन्छन् । जस्तै

कालो लेक रमाइलो होला, काफल पागन्नारे ।

साइ पोइल नजान्या होल्ली, भल्का लागन्नारे ।

जही गुराउँसी फूल टिपेको, तही प्रिता जमेको ।

विसरी गया हौं बाँज, रानीवन घुमेको ।

के बुढा के तरुना के बालक सबै उत्तिकै आनन्द प्रदान गर्ने विधा भएको हुनाले यसको महत्व स्वतः पुष्टि भएको पाइन्छ । खेल खेल्ने तथा बाहिर बसेर हेर्ने सबैमा समान प्रभावको महत्व रहेको हुन्छ । यसको महत्वकै कारण सीमित क्षेत्रमा मात्र नभई नेपालभरिनै फैलिएको छ ।

३.७ देउडा गीतको वर्गीकरण

‘साहित्य समाजको दर्पण हो’ भन्ने उक्तिलाई ध्यानमा राख्दा के भन्न सकिन्छ भने लोक साहित्य त दर्पण मात्र नभएर अझ एक्स-रे मेसिन हो जसले सम्बन्धित जनजीवनको बाह्य र आन्तरिक दुबै पक्षको यथार्थ प्रतिबिम्ब उतार्ने काम गर्छ । तदनुरूप देउडा गीतमा पनि विविध मान्यता र जीवनदृष्टिहरू समेटिएका छन् । यस्ता दैलेखी जीवनशैलीका देउडागीतहरू विविध प्रकारका छन् । विभिन्न किसिमका देउडा गीतलाई नियाल्नु पर्दा यसका भेद उपभेदहरू जन्मन जान्छन् । लोक जीवनको विविध पक्षलाई ओगटेको देउडा गीतको वर्गीकरण पूर्णरूपले गर्न त साह्रै गाह्रो छ तापनि सामान्यतया देउडा गीतको वर्गीकरण निम्न आधारमा गर्न सकिन्छ ।

१. सहभागिताका आधारमा
२. लय वा भाकाका आधारमा
३. विषयवस्तुका आधारमा
४. भाषाका आधारमा
५. रसका आधारमा

३.७.१ सहभागिताका आधारमा

देउडा गीतको गायनको क्रममा सहभागी हुने आधारलाई नै सहभागिताको आधार भनिन्छ । यस आधारमा देउडा गीत निम्न तिन प्रकार पाइन्छन्-

3=7=1=1 Psn b]p*f uLt

कुनै पनि एक व्यक्ति विशेषले आफ्ना मनका वहहरूलाई व्यक्त गर्दछ भने त्यस्तो देउडा गीतलाई एकल गीत भनिन्छ । यस्ता गीतहरूमा अभिनय पक्ष नगण्य मात्रामा रहन्छ भने गीतको भाका तथा लयात्मकता प्रमुख रूपमा देखा पर्छन् । यस्ता गीतहरू बाटो हिँड्ने बटुवा, घाँस काट्ने घसारी आदि व्यक्तिहरूले गाउने गर्दछन् । जस्तै-

रङ्ग उड्यो कपुरको, कस्तुरी बासै छ ।

साईले मलाई बिसें पनि, मलाई त आसै छ ।

घ.ठ.ज्ञ.इ दोहोरी देउडा गीत

दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरू एक आपसमा पालोपालो गरी गाउने देउडा गीतलाई दोहोरी देउडा गीत भनिन्छ । यस ढङ्गमा गीत गाउने व्यक्तिहरू दुई पक्षमा विभक्त भएका हुन्छन् । यस्तो देउडामा गीत गायन र खेल दुबै हुने गर्छ । जसमा गीत भन्ने गीतेरु दुईजना हुन्छन् । एकअर्कालाई परास्त गर्ने अभिप्राय हुन्छ । दोहोरीमा प्रश्नोत्तर वादविवाद संवाद भलाकुसारी आदि हुन्छ । जस्तै-

प्रश्न : भैंसाकी गोठाली हैकी ? गोरुकी ग्वाली है ? घरवारकी धनी हैकी ? पिरती वाली है ?

उत्तर : भैंसाकी गोठाली होइन गोरुकी ग्वाली हुँ । घरवारीकी धनी होइन पिरती वाली हुँ ।

घ.ठ.ज्ञ.घ सामूहिक देउडा गीत

धेरै व्यक्तिहरू देउडा खेलमा सहभागी भई देउडा खेल्ने र गाउने प्रक्रियालाई सामूहिक देउडा गीत भनिन्छ । यसमा प्राय : खेल नै खेल्ने र गीतेरु भने २/४ जना पनि हुन सक्छन् । गीत गाउने वा स्वरमा स्वर मिलाउने व्यक्तिहरू कम्तीमा १०/१२ जनादेखि एक दुई सयसम्म पनि हुन्छन् । समूहमा गीत गाउँदा वा खेल्दा एउटै गीतलाई एकै स्वरमा धेरै व्यक्तिले साथसाथै गाउँछन् । जस्तै : बउजु- दङ्डीदडादड चप्पीचपाचप ।

३.७.२ लय वा भाकाका आधारमा

लय वा भाकाको आधारमा देउडा गीतलाई निम्न दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ-

घ.ठ.इ.ज्ञ ठाडी भाका

प्राय : एकजना व्यक्तिले मात्र कुनै थेगोको प्रयोग नगरी एकहोरो रूपमा गाउने गीतलाई ठाडी भाका भनिन्छ । ठाडीभाकामा स्वर चर्को हुन्छ र थोरै समयमा धेरै गीत गाउन पनि सकिन्छ । ठाडीभाका दोहरी पनि हुन सक्छन् । जस्तै-

आँपका बगैँचाभिन्न, रानीवनका साल

सिम्रिकमा तेलहाले जस्तो आइजा मायाजाल ॥

घ.ठ.इ.इ थेगो प्रयोगको भाका

देउडा गीतमा विभिन्न किसिमका थेगोहरू प्रयोग भएका हुन्छन् । देउडा गाउँदा थेगो स्थायी रूपमा रहेको हुन्छ । यसको प्रयोग एक पङ्क्तिमा एकैचोटि वा दुईचोटि पनि हुनसक्छ । पङ्क्तिको आदि र अन्त्यमा पनि थेगो रहनसक्छ र पङ्क्तिको बिचमा पनि रहन सक्छ । कुनै कुनै गीतमा थेगोले पुरै गीतको सन्देशको सारांश दिने गरेको हुन्छ । थेगो स्थान सम्बन्धी, नाता सम्बन्धी मायाप्रेम सम्बन्धी हुन्छन् । दैलेख जिल्लामा देउडा गीतमा प्रयोग हुने

थेगाहरू हुन्- मेरी दिदी, पदमफुल, मैनामेरी, कठैदैन, सु, हाइपिरु, खप्तडकी रानीचरी, अन्य हिमाल, नानीनानी आदि ।

नानीनानी । पहाड चल्या मोटरगाडी, मधेस चल्ने रेल ।

नानीनानी । डाँडामा अस्ताए जस्तै, बाली पच्यो बेल ।

३.७.३ विषयवस्तुका आधारमा

देउडा गीतले सम्प्रेषण गर्ने सन्देशको आधारमा यसको विषयलाई छुट्याउने गरिन्छ । यसले खासगरी सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र राजनीतिक आदि जस्ता विषयलाई अँगाल्दछ । यिनी विषयवस्तुको वर्णन निम्नानुसार गर्न सकिन्छ-

घ.ठ.घ.३ सामाजिक विषयका गीत

समाजमा प्रचलित रीतिरिवाज, चालचलन, वेशभूषा शासन, प्रशासन र शोषणजस्ता सामाजिक चित्रण गर्ने देउडा गीतलाई सामाजिक विषयका देउडा गीत भनिन्छ । जस अन्तर्गत छोरीको बिलौना, शोषण विरोधी गीत, जातिपातिको आधारमा गरिने भेदभाव विरुद्धका गीत, विभिन्न चाडपर्वमा गाइने गीत, आर्शीवादका गीतहरू आदि पर्दछन् । जस्तै-

उधो खोली घाँस गए, काटिल्याएँ केरा ।

घरपुग्दा गाली गर्छन्, सासूज्यूका छोरा ॥

घ.ठ.घ.४ ऐतिहासिक विषयका गीत

ऐतिहासिक तथा विगतका घटनाहरूको वर्णन गर्ने गीतलाई ऐतिहासिक गीत मानिन्छ । यस अन्तर्गत साँध सीमानाका गीत, राजा महाराजा तथा वरिष्ठ व्यक्तित्वहरूका सवाई, स्थान परिचय वंशावली काटमार तथा विगतका घटनाको वर्णन आदि पर्दछन् । जस्तै-

नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध भयो, विषय सिमाना ।

महिला पुरुष सबैगरी छ सय छ जना ।

नेपाली पाइपधारा, गोराले सुकायो ।

रगतको खोला बग्यो, हाम्रो मन दुखायो ।

घ.ठ.घ.५ पौराणिक विषयका गीत

पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका कथा र व्यक्तित्वको वर्णन गर्ने देउडा गीतलाई पौराणिक गीत भनिन्छ । जसअन्तर्गत रामायण, महाभारत, देवी भागवतका कथाहरू र रामचन्द्र, सीता, कृष्णा, राधा, शिवजी र पार्वती जस्ता व्यक्तित्वको बारेमा उल्लेख हुन्छ ।

सीता रनी अशोक वन, रामरना जङ्गल ।

खबर लैजा हनुमान, कुशल मंगल ।

घ.ठ.घ.४ राजनीतिक विषयका गीत

स्वदेश तथा विदेशमा प्रचलित समसामयिक राजनीति, राजनीतिक पार्टी, राजनीति गर्ने नेताहरू, उच्च पदस्त राजनीतिक व्यक्तित्वहरूका बारेमा प्रकाश पार्ने गीतहरूलाई राजनीतिक गीत भनिन्छ । यसमा समसामयिक राजनीतिक घटना विवरण र नेताहरूलाई क्षण हान्ने गरिन्छ । नेताहरूले पनि प्रचार प्रसार समेत गीतमा गर्ने र पोष्टर, पम्प्लेट तथा अपिलहरूमा पनि गीत राख्ने गरेका छन् ।

संविधानको चुनाव भए, पाँच वर्ष भै गए ।

भोट माग्न घरघर आउनुया, नेताजी काँ गए ?

घ.ठ.घ.छ प्रेम सम्बन्धी गीत

देउडा गीत प्रेमी र प्रेमिका बिचको आत्ममा रहेको मायाप्रेमलाई अभिव्यक्त गर्ने माध्यम हो । सटिक ढङ्गमा मुटुमा गुम्सिएर रहेका प्रेम भावनालाई आफ्ना मायालुसम्म सम्प्रेषण गर्न पाउँदा ती प्रेमी प्रेमिकाहरू देउडालाई धेरै मन पराउँछन् । यस्ता माया प्रेमका देउडा गीतहरूमा लोग्ने स्वास्नीका बिचमा हुने प्रेम, साथीसाथी बिचमा हुने प्रेम सालीभिना बिच हुने प्रेम भावनाका गीतहरू पर्दछन् ।

श्रीमान श्रीमतीहरूमा गहिरो प्रेम रहेको हुन्छ, मनोरञ्जन गर्ने क्रममा पनि देउडा गीत जान्ने दम्पतिहरू छन् भने गीतमा नै कुराकानी गर्दछन् । जस्तै- एउटा परिवारमा श्रीमान श्रीमती सामान्य झगडाका कारण एकअर्कामा नबोल्ने रहेछन् तर खाना खादा श्रीमतीले लोग्नेलाई बोलाएर खाना खानभन्दा गीतमा यसरी भनेछ-

भन्नु बोल्नु क्यै रहेन गाउँका गर्छन् गिल्ला ।

खाना बाँकी तयार भयो खाना खा भने बिल्ली ॥

गर्नाजति गरिहाल्यो आफन्तले गिल्ला ।

मनभरी पटककै भयो, केलाउँ भन्छस् बिल्ला ?

यसरी बिल्लो मार्फत भएको श्रीमान श्रीमतीको संवाद मार्मिक छ । यस्तै अगाध माया हुँदाहुँदै पनि विछोडिनु पर्दा मनमा परेका चोटहरूलाई पनि गीतमार्फत व्यक्त गर्छन् । जस्तै-

मेरा स्वामी घर लाइदे, विदा दिहाल सेट ।

कैले भगवान बाटो दिन्ना, कैले होली भेट ।

उदारै मकैको वीउँ पाऊँ, उदारै बल्ला पाऊँ ।

बरु म छइ मैना बाँचु, मनपणी अद्रपाऊँ ।

घ.ठ.घ.ट श्रम सम्बन्धी गीत

काम गर्दागर्दै थाकेको अवस्थामा मनमा प्रफुल्ल आएको समयमा कामदारहरू कामसँगै केही गीतहरू गाउँछन् । जसलाई श्रम गीत भनिन्छ । यस्ता गीतहरूमा गाई, भैंसी चराउँदाका गीत वा गोठाले गीत, रोपाइँ गर्दाका गीत वा असारे गीत, घाँसदाउरा गर्दाका गीत र धान काट्दाका गीत आदि पर्दछन् । जस्तै

भैंसी चराउँदा

रुइँकने बासुरी मेरी, भैंसी खर्क बली ।

मालुपात खपेएजन उडी आउँला कली ।

रोपाइँ गर्दा

नौलाखेत धौला बल्ल, जोतारुको होला ?

रोपाइँमा रन्केको गीत, कस्को मन रोला ?

घाँस काट्दा

खोली काट्याँ खोली रयो, खोलीको गोगन ।

काँ हालू बालको चुलो, काँ हालू जोवन ।

धान काट्दा

धान पाकी पहेंलीपुर, मेरा जन्मे सेरा ।

बाडुली लागेकी तागेइ, दिनका नौ फेरा ।

३.७.४ भाषाका आधारमा

साहित्यको मुटु नै भाषा हो । लोकसाहित्य जनसाधारणको साहित्य भएकाले यसमा प्रयुक्त भाषा पनि जनसाधारणको भाषा नै हुन्छ । देउडा गीत पनि बढी जस्तो दैलेखी भाषामा नै हुन्छ भने केही मात्रामा अन्य भाषाका शब्दहरू पनि रहन्छन् । भाषाको आधारमा देउडा गीतलाई निम्न दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ-

घ.ठ.४.३ विशुद्ध स्थानीय भाषा प्रयोगका गीत

देउडा गीत स्थानीय भाषामा गाइने लोक साहित्यिक विधा हो । देउडामा प्रयोग हुने भाषा गाउँगाउँमा पनि फरक हुनसक्छ । यसको प्रचलन रहेको क्षेत्र कर्णालीदेखि पश्चिममा नेपाली भाषाका भाषिकाहरू माझाली, ओरपश्चिम, मझपश्चिम र परपश्चिममा वर्गहरू पर्दछन् जसका कारण देउडा गीतमा पनि भाषिक प्रयोगका आधारमा विविधता आउनु स्वाभाविकै हो । भाषिक प्रयोगमा विविधता भएको हुनाले नै एउटै सन्देश र संरचना भएको

गीतमा पनि फरक फरक शब्द पाउन सकिन्छ । तर धेरैजसो यस्ता गीतहरू स्थानीय भाषामा नै हुन्छन् । जस्तै-

आधा दिन घाम लागिजाउ, बादल फाट्टीजाउ ।

साइका मुख डिठ पडिजाउ, सम्रडी काट्टीजाउ ।

घ.ठ.४.इ अन्य तत्सम, आगन्तुक शब्द प्रयोगका गीतहरू

देउडा विशुद्ध स्थानीय भाषामा गाइने गीत भएतापनि यसमा लय, सन्दर्भ र अन्त्यानुप्रास मिलाएर तत्काल रचना गर्नुपर्ने भएकोले र केही शिक्षित मान्छेहरू स्थान बाहिर बस्ने हुनाले त्यस्ता व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा नेपाली संस्कृत लगायतका अन्य भाषाको पनि प्रयोग हुन्छ । जस्तै-

कण्ठ शोभा सुशिल बोली, हस्त शोभा दान ।

चक्षु शोभा राम्रो दृश्य, कान्को शोभा ज्ञान ।

दालखी साम्बर भन्ना, मार्चिसखी कट्टी ।

जान्नेन मराठी भाषा, रिसै मात्र चड्डी ।

३.७.५ रसका आधारमा

देउडा गीत पनि एक साहित्य हो । साहित्यमा रस हुन्छ । रसबिनाको साहित्य निष्प्राण हुन्छ । रस भन्नाले आन्तरिक भावनालाई बुझाउँछ । देउडामा पनि विभिन्न रसहरू रहन्छन् । रसको आधारमा देउडा गीतलाई यसरी विभाजन गर्न सकिन्छ ।

घ.ठ.छ.३ शृङ्गार रस सम्बन्धी गीत

प्रेमीप्रेमिकाको आत्ममा रहेका प्रेमभावनालाई अभिव्यक्त गर्ने देउडा गीतलाई शृङ्गार रसका देउडा गीत भनिन्छ । शृङ्गार रस पनि विप्रलम्भ शृङ्गार र शम्भोग शृङ्गार गरी दुई किसिमका छन् । जस्तै-

विप्रलम्भ शृङ्गार

मेरा स्वामी घर लाइदे, विदा दिइहाल सेट ।

कैले भगवान बाटो दिन्ना, कैले होला भेट ।

धारापानी सुगीगयो, पणपानी चुनै छ ।

तेरा निम्ति डाणीवाज, हृदय रुनैछ ।

संभोग शृङ्गार

शिकारी बारुद भट्टो, बन्दुक छुचिमी ।
भैजान्छु चौअन्नी माला, वस्तछु चुचिमी ।
मडूरिसर भएकी भेट, काखमी वसीजा ।
सम्राइले लाएको डागो, मुसुक्क हाँसिजा ।

घ.ठ.छ.इ करुण रस सम्बन्धी गीत

कसैको दुःखमा समवेदना प्रकट गर्नु नै करुण रस हो । देउडा गीतमा पनि करुण रस रहन्छ । जस्तै-

आफू गै अर्कालाई लैगै, पीरती डोलीगै ।
घाँस काट्न गएकी मान्छे, पानीखी खोली गै ।
अनुहार विसरी जाउँला, बिसँदैन दाँत ।
घरबार छुट्ट्या केइ मानेइन, बयसकी खाँत ।

घ.ठ.छ.घ शान्त रस सम्बन्धी गीत

धैर्यता धारणा गर्न वा शान्त रहन उपदेश दिने भावनाले मुछिएको रस शान्त रस हो । जस्तै-

चरमेरा भैसोली आमा, यो पनि लेकै हो ।
मैखी भयो जनमान्या, सबैखी एकै हो ।
भाग्यमा परेको फूल, शीरमा पैरनु ।
जुन दुःख इश्वरले दियो, उन दुःख सैरनु ।

घ.ठ.छ.४ वीर रस सम्बन्धी गीत

वीरताको भावनाले मुखरित रसलाई वीर रस भनिन्छ । देउडा गीतमा वीर रस रहेको हुन्छ । जस्तै-

सूर्यको उदय भयो, घाम ताप्या भ्या ताप ।
नान्का तिन्का भुरेमुरे, मसँग नलाग ।

घ.ठ.छ.छ अद्भूत रस सम्बन्धी गीत

भयङ्कर डर तथा त्रास देखाउने भावनालाई अद्भूत रस भनिन्छ । अद्भूत रस भएका देउडा गीत पनि पाइन्छन् । जस्तै-

बाघ आयो जङ्गलबाट, तु भागीजा सुवा ।

दुई सर्प लड्न लाग्या, अछाम काली कुवा ।

देउडा गीतमा मुखरित हुने भावनालाई विभिन्न रस शृङ्गार, शान्त, करुण, वीर, अद्भुत आदिमा बाड्न सकिन्छ । यस आधारमा हेर्दा देउडाले विभिन्न किसिमका भावनाहरू अभिव्यक्त गर्न सक्तछ ।

उपर्युक्त वर्गीकरणको आधारमा देउडा गीतलाई गाइने क्षेत्रमा सुक्ष्म रूपले हेर्दा युवायुवतीको दोहरी, जात्रा, चाडपर्व, उत्सव र मेला, घाँस, दाउरा तथा बनपात, गाई, भैसी तथा भेडा, बाखाका गोठ, रोपाई, गोडाई, देवीदेवताको पूजाआजा, विवाह, ब्रतवन्ध, मायाप्रेम, मनोरञ्जन आदिमा विभिन्न प्रकार देउडा गीत गाउँदै देउडा खेल खेल्ने गरिन्छ । देउडा गीतलाई यति नै प्रकारका हुन्छन् भन्ने छुट्याउन गाह्रो छ । यस शोधकार्यमा समेटिएका आधारमा देउडा गीतलाई प्रेम, उत्सव, पर्व, सहभागिता, लय वा भाका वा विषयवस्तुका आधारमा छुट्याइएको छ ।

३.८. देउडा गीतका विशेषताहरू

देउडा गीत आफैँमा स्वतन्त्र छ । यसका विशेषताहरू विविध छन् । प्रमुख रूपमा लोक पद्यको विशेषता नै छोटो वाक्य र श्रुतिमधुर समवेदना उच्छ्वास उत्पीडन र वेदनाले व्यथित हृदयका मर्महरूको मार्मिक चित्रण गरेर श्रोताहरूको हृदय स्पर्श गर्न सक्षम हुनु हो । यति मात्र होइन देउडा गीत आफैँमा पूर्ण छ । यसका कतिपय विशेषताहरू सिङ्गै लोक साहित्यका विशेषताहरूसँग समानता राख्न पुग्छन् । यो अस्वाभाविक पनि होइन । देउडा गीतका केही मूलभूत विशेषताहरू यसप्रकार छन्-

३.८.१ सहज उपलब्धी

देउडा गीत जुनसुकै बखतमा पनि सलल बग्न सक्छ । देउडा गीतहरूका लागि देउडामा प्रश्नोत्तर गर्नु गाह्रो हुँदैन । चाहेको बखतमा चाहेजस्तो गीत गाइदिन सक्छन् । देउडा गायकहरूले गीतको गेडा भुइँमा पर्न नपाउँदै यसै भाकामा प्रत्युत्तरमा गीतको प्रवाह बगाई दिन्छन् । यसरी देउडा गीत आशु प्रतिभाका सहज उपलब्धी हुनु नै यसको प्रमुख विशेषता हो । यो भावुक हृदयमा स्वतः स्फूर्ण यसरी हुन्छ-

जुन सगैँ बेल पनि सगैँ, तारा पनि सगैँ ।

स्वर्गवास होइजाला मान्या, अजपनि नकैँ ।

३.८.२ मौखिक परम्परा

देउडा गीतको दोस्रो विशेषता मौखिक परम्परा हो । यो अशिक्षित समाजमा जन्मने र हुर्कने भएकोले यसको कुनै लिखित रूप हुँदैन । भावुक हृदयबाट देउडा गीत स्वतः स्फुरण हुन्छ र समाजमा अलिखित रूपमा प्रसार भएर जान्छ । देउडा गीत एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा, एक स्थानबाट अर्को स्थानमा मौखिक रूपमा सार्ने र भर्ने जान्छ ।

३.८.३ अकृतिमता

देउडा गीत परिस्कृत मष्तिस्कको उपज नभएकोले यसमा कृतिमताको गन्ध पनि पाइँदैन । मनको वह स्वतः स्फुरण हुने हुँदा बढाइचढाइ तथा छाँटकाँट गर्ने समय गायकले पाउँदैन । अतः आन्तरिक हृदयको चोखो उद्गार यसमा प्रस्ट देखिन्छ ।

३.८.४ स्वच्छन्दता

देउडा गीत स्वच्छन्द हुन्छ । यो आफ्नै भावधारामा सलल्ल बगी दिन्छ । गायक पूर्वाग्रह रहित हुन्छ । गायक आफ्नो भावात्मक उद्गार स्वच्छन्द रूपले व्यक्त गर्न सक्छ । अतः देउडा गीतको अर्को विशेषता स्वच्छन्दता हो ।

३.८.५ सामूहिक भावभूमि

देउडा गीत सामूहिक भावभूमिको उपज हो । देउडा गीत सामूहिकतामा ज्यादा रम्य हुन्छ । कुनै पनि समाजमा देउडागीतको जन्म सामूहिक रूपमा हुन्छ । यसैले यसमा एक व्यक्तिको मात्र नभएर सामूहिक उत्तरदायित्व हुन्छ । यसको रचयता एक व्यक्तिलाई मान्न सकिँदैन समाजद्वारा नै रचिएको मानिन्छ । यसले प्रकट गर्ने भाव पनि एउटा व्यक्तिको बारेमा मात्र नभएर सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ ।

३.८.६ उपदेशात्मकता

देउडाको विशेषतामा उपदेशात्मकता पनि आउँछ । दैलेखी लोक गीतले समाजलाई कुनै न कुनै रूपमा उपदेश दिइरहेको हुन्छ । कुनै कुनै देउडा गीत त उपदेश प्रधान नै हुन्छ । जस्तै-

वर्ष छोटा वयसका, दिन छोटा पुसका ।

भारीबोकी पैसा खानु, नखानु घुसका ।

३.८.७ प्रश्नोत्तर प्रवृत्ति

देउडा गीत लोग्ने, स्वास्नी, प्रेमीप्रीमीका, पक्ष-विपक्षको संवाद तथा उद्गार हासो ठट्टा गर्ने माध्यम भएकोले दुई पक्षबाट प्रश्नोत्तरका रूपमा गीतको श्रृजना हुन्छ । भावुक युवायुवती आफ्नो हृदयमा चल्मलाएका मायाप्रीतिका उद्गारहरू देउडाबाटै प्रश्न र उत्तरमा पोच्छन् । यस्तो गीतलाई भिल्टा पनि भनिन्छ । जस्तै-

प्रश्न- दाख होइकि दाणिम होइकि, सुन्तला रस होइकि ?

पराइवेटी गाणी होइकि, सरकारी बस होइकि ?

उत्तर- दाख हैन दाणिम हैन, सुन्तला रस हुँ ।

पराइवेटी गाणी हैन, सरकारी बस हुँ ।

३.८.८ सङ्गीतमयता

देउडा गीत साच्चै सङ्गीतमय हुन्छ यसलाई वाद्यवादनको पनि खास आवश्यकता देखिँदैन । मादल, मुरली, हार्मोनियम जस्ता सामान्यत वाद्यवादन कुनै कुनै दैलेखी लोकगीतमा प्रयोग भएतापनि धेरै जसो गीत वाद्यवादन बिना नै सङ्गीतमय हुन्छन् ।

३.८.९ प्रतीकात्मकता

देउडा गीतमा प्रतीकको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ । जसमा कुनै एक कुरालाई दर्शाउन अर्को वस्तुलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । देउडामा प्रतीकको प्रयोग धेरै मात्रामा भएको पाइन्छ । कसैले पनि आफ्नो परम् प्यारो मित्र वा साथीलाई फूलको रूपमा, कडा वस्तुलाई फलामको रूपमा, बरलिँदो मनलाई उड्ने चरीको रूपमा आदि जस्ता प्रतीक राखेर व्यक्त गर्ने चलन छ । जस्तै-

मेरा भाणी फुल फुलला, जनरिटेइ मौरी ।

ढुङ्गो पनि पसुजिन्छ, साइत रैछै बैरी ।

३.८.१० लयात्मकता

लयात्मक अभिव्यक्ति नै देउडा गीतको आत्मा हो र लय बिना देउडा गीत निष्प्राण हुन्छ । सामवेत स्वरमा लयपूर्वक गरिएको गायनले कति निरस गीतहरूलाई आकर्षक र मिठासपूर्ण बनाइदिन्छ । लयमा लय मिसाएर जब युवायुवतीहरू गीतको भाका भिक्न थाल्छन् । अनि लय अनुसार ह्रस्वलाई दीर्घ स्वर, दीर्घ स्वरलाई ह्रस्व स्वर, हलन्तलाई अजन्त र अजन्तलाई हलन्त गरिएको समवेतको लयपूर्ण गायनले श्रोतालाई आनन्दको महासागरमा

डुबाइ दिन्छ । यही विशेषताले गर्दा देउडा गीतको व्यापकता र प्रियतामा बृद्धि हुँदै गएको छ ।

देउडा लोकलहरीको सर्वोत्तम आकर्षक समूह नृत्य र समूह गायन हो । यसमा सामूहिक स्वर गुञ्जन जति घनिभूत हुनसक्छ उति नै सङ्गीतको अपार महिमा बढेको अनुभव हुन्छ । यसले श्रोतालाई पनि त्यत्तिकै आनन्द दिलाउँछ । सटिक ढङ्गमा मानव मनका उद्गार सङ्गीतमय स्फुरण हुनु देउडा गीतको प्रमुख गुण हो ।

निष्कर्ष

मध्य पश्चिम र सुदूर पश्चिमको लोक संस्कृति र साहित्यको एउटा पाटो देउडा हो, जुन प्रत्येक देउडा प्रेमीहरूको जिब्रो जिब्रोमा झुण्डिएको हुन्छ । देउडा शब्दको शाब्दिक अर्थ टेढो, बाङ्गो वा छड्के भन्ने हुन्छ । देउडा खेल्दा पैतलो वा पादपङ्क्ति डेडी वा छड्के पर्ने र गाउँदा पनि डेढपटक गाइने भएकाले यसलाई देउडा भनेको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । देउडा गीत बन्नका लागि दुईवटा गीतिमय चरणको आवश्यकता पर्दछ । मानिसको मनोरञ्जनका लागि लोक साहित्य त्यसमा पनि देउडा गीतको महत्व विमारीका लागि औषधि जस्तै छ । दिनभरि काम गरेर थाकेको शरीर साथीसँगैसँग बसेर देउडा गीत गाएर खेल खेल्दा थकाइ पनि मेटिने र विचार पनि आदानप्रदान भई मुलाकाते हुन्छ । देउडा गीतमा प्राकृतिक प्रवाह र स्वतन्त्र मौलिकता रहेको हुन्छ । यसमा भाषाको मूलस्रोत स्थानीय प्रकृति, विविध हृदयका भावाङ्कुर, नानारस, निश्चल हृदयका स्वच्छ विचार एवं प्रकार सहृदयगम्य प्रकृति र मनोहर लोकसाहित्यको प्रवाह यसमा पाइन्छ । विभिन्न संस्कार एवं उत्सवहरूमा गीतका रोकी नसक्दा मूल फुट्छन् जसको कारण गीत सुन्न बसेका बुढापाकाहरू पनि खेल खेल्न उत्साहित हुन्छन् ।

यी गीतहरू प्रायः सामाजिक परिवेश, सुखदुःख तथा प्रेम सम्बन्धी स्थान, जाति, रहनसहन र वेशभूषा चिनाउने खालका पनि हुन्छन् । देउडा गीतका साथै यसको लय र समूहगायनमा बढी जोड दिइन्छ । देउडा भनेको लयपूर्ण ध्वनिमा कुनै व्यक्तिले आफ्नो भावना व्यक्त गर्ने प्रक्रिया हो । यस्ता गीतहरू परम्परादेखि चलिआएका र जनसमुदायमा गहिरो छाप पारिसकेका हुन्छन् । प्रेमका दृष्टिले अति मार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टिले तथ्यपूर्ण, भौगोलिक दृष्टिले अत्यावश्यक, संस्कृतिका दृष्टिले सारपूर्ण एवं भाषा र साहित्यका दृष्टिले उच्चकोटिका हुन्छन् ।

परिच्छेद : चार
डेउडा गीतको सङ्कलन

प्रार्थना

दुर्गा देवी भगवती, चामुण्डा कालिका ।
दाइनु भएइ मोहन्याल, दाइनिभ्या मालिका । १

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर, राम हरि हरि ।
रामै बोल्नु रामै लेख्नु, होइ जाउ जन्मभरी । २

चिंगाड हरिया बन, क्या राम्रा छन् जीव ।
पूर्वतिर केदारकुञ्ज, निवास पर्छन्, शीव । ३
उत्तरमा मालिकाधुरा, दक्षिण ठुलीगाड ।
एक्लो भनी जनमान्या, कुले तम्रा साथ । ४

मेरा पूज्य दाणेमष्टा, मैसँग खुश राई ।
अर्न्तपूज्य कुलदेवता, शुभदाइनु भएई । ५

लेक पूज्य भगवती, औलकी मसानी ।
मेरो कलम चलाइ दिए, हे दुर्गा भवानी । ६

बाह्र, चिंगाड पूजा लाउना, मोहन्याल मन्दिर ।
खपरेको तह लाउने, एक हुन देव वीर । ७
कापडीका शिरबाट नानीगाड बगन्छ ।
देवको देवत्व पाई रोगदोष हटन्छ । ८
अलाडी मोहन्याल मन्दिर, बोग्टान केदार ।
दशमी तिनका तिथि, तीर्थालु हजार । ९

प्रभातका भुल्क्या घाम, डिठ पणी सकार ।
दाइनु भएई शिला लिङ्ग, अद्धछु पुकार । १०
चण्डेश्वरी, नव दुर्गा, सरस्वती माता ।
म पनि वर्दानै माग्दो, इच्छित फलदाता । ११

सिंहासनमा मोहन्याल गर्वाको दर्वार ।

दुधधारा बर्साउन्यालाई, मेरो नमस्कार । १२

वर्षामास बग्न्या भल, कापीमी लेखतपाउँ ।

चिंगाडको सचित्र फोटो, नेपाल देखतपाउँ । १३ ^१

भलाकुसारी

काँ बाट सवारी भयो, काँ बाट राज भयो ?

जुन बेलको भेट्भ्या जन, मैकन आज् भयो । १

तमी हौ टाणाका माइस, खाइहालेकी भात ?

सञ्चै छकि फुलकोपिला, सञ्चै छ कि गात । २

ल्लाड किन्या मरिच किन्या, जिरो पसलै छ ?

गातगुशल हजूरको क्या छ, याँ त अशलै छ । ३

फागुन असिना पय्यो, शेरी खेत बाँजै छ ।

लाउनु खानु क्यै आछिन, परानी ताजै छ । ४

परिचय

चिंगाडका अगला डाँडा, पीपल होकी वर ।

नौला मान्छे माया लाग्यो कहाँ तम्रो घर ? १

वासमतीका माडासित, जिरो पिनेइनकी ।

म तम्रा दैलेखकै मान्छे, अभि चिनेइनकी । २

ठेगको हलानु होला, टुपाको जो होला ।

यतरा लस्कर माज, हरिमल को होला । ३

नेपाल जान्या काम, परेको सरकारी धन्छरे ।

हरिमल भनेको मै हुँ, क्या भन्या मन्छरे । ४

१. बीरबल महताराका अनुसार ।

दसौ अध्याय गीता

सुन सज्जन सबै सुन, भगवान्का वचन ।
भजौ भनी जन्मेका हौं, रामनामको भजन । १

देवतामा इन्द्र मै हूँ, वेदमा साम हूँ ।
शास्त्रधारी पुरुषमा, नरेश राम हूँ । २

पङ्क्षीमा गरुड मै हूँ, मुनिमा कपिल ।
आठ वशुमा अग्नि मै हूँ, वृक्षमा पिपल । ३

दैत्यमा प्रल्हाद मै हूँ, पर्वतमा हिमाल ।
मानिसको आत्मा मै हूँ, गन्ति गर्न्या काल । ४

ऋतुमा वसन्त मै हूँ, मार्गशिर मन्यमा ।
बृहद्साम गायनमा, गायत्री छन्दमा । ५

उच्चै सर्व घोडा मै हूँ, अनन्त नाग हूँ ।
नदीमा साग मै हूँ, पशुमा बाग हूँ । ६

ऐरावत हाति मै हूँ, वेदव्यासमा मुनी ।
मान्छेका माभ्रमा मेरो, हुन्छ नर जुनी । ७

रामायण

अयोध्यामा राज्य गर्ने, दशरथ मात्र थिया ।
दशरथकी तिन रानीका, चार छोरा भया । १

रामचन्द्रको वस्न्या गादी, भरतलाई सच्यो
बुबाज्यूका वचनले, बनजानु पच्यो । २

रामचन्द्रको जन्म भयो, कौशिल्लाका कोख ।
रामसीता अयोध्या लाग्या, लवकुश पच्या शोक । ३

लवकुश गुलेली खेल्ला, वाल्मीकीका कुटी ।
एकै दिनका दिनदशाले, जम्मै लैग्यो लुटी । ४

घुम्दाघुम्दै एकदिन रामको, चित्रकुट बास पन्यो ।
रावणले छल गरेर, सीताजीलाई हन्यो । ५

सीता रनिन् अशोक वन, राम रना जङ्गल ।
खबर लैजा हनुमान, कुशल मङ्गल । ६

रावणको सुनालो मृग, राचन्द्र शिकारी ।
वृन्द्रावन क्या घुम्दा हुन्, प्रितीका भीकारी । ७

हनुमान अयोध्या फर्क्यो, जम्मै लङ्कापोली ।
लङ्कामा असर पारी धन्न, रामका गोली । ८

कवै तमी पुगेका छौकी, बैकुण्डका देश ।
देवी ठुली जगदम्बा, देउ ठुला महेश । ९

नीतिका कुरा

खाना दिन्या महतारी हो, ज्ञान दिन्या पिताई हो ।
जो देखाउँछ सत्य बाटो, त्यो पनि गीताई हो । १

नजाउन् मर्धका वचन, प्राणै गए पनि ।
उर्वर भेइ धर्तीकामाटी, जहाँ रया पनि । २

कसैलाई नचाइनिया सुन, त्यो त फलामै हो ।
दान धर्म उपकार, यो पनि कामै हो । ३

कण्ठ शोभा शुशील बोल्नु, हस्त शोभा दान ।
चक्षु शोभा राम्रो दृश्य, कान्को शोभा ज्ञान । ४

कृष्ण पनि गोरु ग्वाला, राम पनि शिकारी ।
युधिष्ठिरको बनवास, सुदामा भिकारी । ५

त क्या कृष्ण गाई हेद्धाहुन, रचिएका लिला ।
सबैले सामना गर्नु, आई परेका बेला । ६

जीवन त सपना रैछ, सत्य रैछ ईश ।
ऐ धर्ती अमृतको घडा, एसै धर्ती विष । ७

आकाश पुक्किया हैन, धर्ती हेर धर्ती ।
जान्नाइ छौकि विसरीग्या, हेरी हाल फर्कि । ८

न त इष्ट न त मित्र, न आमा न बाबु ।
नपर्नु अर्काका भर सक्षम हुनु आफू । ९

जैठौर जूनको छाया, उसै ठौर रात ।
जुग उल्टा जमाना उल्टा, अचम्मकी वात । १०

बिहानी सूर्यका किरण, छेक्यो बादलले ।
अनुहार मधुरो भयो, आँखी काजलले । ११

नै जेठ घामका धूप, नै पुसका शीत ।
नै कैगै उपकार भयो, नै आफनो हीत । १२

कसैखी खानालाई गास नै, कसैका खान्या नै ।
कसैका हलबल्ल छैन कसैका बान्या नै । १३

जानी बुझ पचाउना हौ कि, जान्नाइन जान्ना हौ ।
यथार्थ देखाइ दिउ भन्या, भाउँत दुःख मान्ना छौ । १४

दोस ठुलो अर्काको लागदो, आफ्ना ठुला दुःख ।
म सुदै धरती खोज्दो, फल लागेको रुख । १५

कि कोपरा फोहर हुन्छ, कि कोपरा रितै ।
क्या राम्रो रिठाको दाना, पाक्या पनि तितै । १६

रुखो प्रीति धेरै लाउना, भाषाले बगाउना ।
ब्यवहार सर्पका जसो, बालीले अगाउना । १७

क्या बनाया भगवान, हाँस्य्या खी रोइखानु ।
सत्रुसेवी हुनु भन्दा, बरुमरि जानु । १८

स्थान परिचय (चिंगाड)

चिंगाडका हरिया वन, क्या राम्रा छन् जीव ।
पूर्वतिर केदारकुञ्ज निवास गर्छन् शीव ।१
उत्तरमा मालिका धुरा दक्षिण ठुलीगाड ।
जन्मनु अलाडी रैछ कति ठुलो भाग ।२
लेकबाट नानीगाड, दिन्छन् शुद्ध जल ।

यी चारै दिशाका बिच, बग्छन सलसल । ३

उत्तर पश्चिम खोलानाला, बग्छन् अनेक ।
यी सबैको संगमस्थल, नानीगाड एक । ४
बाह्र चिंगाड पूजा लाउन्या, मोहन्याल मन्दिर ।
खपरेको तह लाउने, एक हुन् देव वीर ।५
कापडीका शिरबाट नानीगाड बग्दछ ।
देवको देवत्व पाई रोगदोष हटन्छ ।६

बारै मास बसन्तै छ, सधै हरियाली ।
धान गहुँ मकै भट्मास, याँका प्रमुख बाली । ७

बाँज खर्सु उत्तिस अड्यार, वनमा भुलेका छन् ।
चैत बैशाखका मैना, गुराँस फुलेका छन् । ८

माथि छु गाई चर्न्या जङ्गल, तल खेतीपाती ।
दुर्गामाता बसेकी छन्, चिंगाडका शिर्माथि । ९

दसैं बिसौँ तिहार ओल्क्या, याँका प्रमुख चाड ।
वरिपरि चारैतिर, ठुलठुला पहाड । १०

सम्पत छैन विम्पत छैन, भात रोटीको खानु ।
सबै ठाउँ खेतालो माटी, दानु रोप्या मानु । ११

केदारगाथ मोहन्याल, प्रमुख पूज्यदेव ।
सर्वमान्य दुर्गामाता, त्यसपछि अनेक । १२

गर्खाकी चद्दशी हुनी, अलाडीकी जाँत ।
दसैं ठुली निऐली हुनी, दशमी रात । १३

कृषिकाम निङ्गाला उद्योग, रोजगारीको बाटो ।
आलुखेती राम्रो फल्ने, कालो खस्रो माटो । १४

हिउन हिउन सेतो हुन्छ, चर्क्या र सकार ।
हिउन गैजा वर्खा, आइजा मान्छेको पुकार । १५

शिक्षामा पछाडी पय्यो, अशिक्षित छन् धेरै ।
परम्परा रीतिरिवाज, प्रचलित छु अभ्रै । १६

देउडामा आशिर्वादक

जय होइजाउँ पाल होइजाउ, रौतेलो तप्पीजाउ ।
मनले सोचेका जसो, कर्ममा लेख्खी जाउ । १

बाँची रएइ पलाइ रएइ, ठुलो अरेइ मन ।
मरिग्यालै विसर्देन, तेरा लाया गुन । २

धन होइजाउ सम्पत्ति होइजाउ बाटालाई घर होइजाउ ।
जतिको मायाजाल थियो, उतिको करहोइजाउ । ३

बढ्दै रेइ सिलङ्गा डाली, सबैलाई सेल्दीएई ।
सबैमाथि छाया राखेई, उदाउन्त्या बेल भएई । ४

खान लाउन पुरा होइजाउ, जन लागौ रिन ।
सम्पूर्ण सुखैमा वितुन, बाँचेजति दिन । ५

काठ्वान्डु जन्मनु होइजाउ, काँशीमा मर्होइजाउ ।
लाउनालाई कपडा होइजाउ, बस्नालाई घर होइजाउ । ६

सत्यको विजय होइजाउ, शान्ति होइजाउ देश ।
हिङ्ग्या बाटो मैदान भैजाउ, जन लागौ ठेस । ७

देउडा गीतमा भजन

हरेराम हरेकृष्ण, कति राम्रो नाम छ ।
मानव भई जन्मेपछि, यही जप्ने काम छ । १

मूलमन्त्र रामजप, पार हुने बाटो ।
नरजीवन नवनाउ, पशुजसो लाटो । २

राम भन्ने मन्त्र जप, यही त हो बेला ।
ऐले राम नजपेमा पछि चिन्ता होला । ३

देउडामा उपदेश

वर्ष छोटो वयसका, दिन छोटो पुसका ।
भारी बोकी पैसा खानु, नखानु घुसका । १

भोक नलाग्ने जिमी लगा, हक नलाग्ने धन ।
पछाडी पछुतो होला, नडुलाउनु मन । २

धनपैसा अङ्गको मैले, इज्जत नै हो ठुलो ।
एक आफ्नो वेइज्जत हुन्या, एक आँखाको फूलो । ३

राणामा बालकृष्ण सम, लङ्का विभिषण ।
दैत्यमा प्रल्हाद पनि, सत्यवादी छन् । ४

दिमाग इन्जन मन डलाइपर, यो शरीर कारै हो ।
यो जीवन हिडन्या बाटो, बिग्रिया गारै हो । ५

वरीखा ठाँकरो भएइ, हीउन भएइ सुरो ।
बूढापाका सोधी हालेइ, नबुझेको कुरो । ६

जुवातास जन अन्या, खतम होला धन ।
जुवाले राजहरण गरी, पाण्डव बस्या वन । ७

जे जे लेख्यो भाविनीले, निधारका बिच ।
खोजेर पाइन्या क्यै नै, तसै मान्नु चीच । ८

पुर्व जन्म नमागेको, पाइँदैन खोजेर
पैसा भया सूनचानी, पाइन्छ जोखेर ।

देउडा गीतमा उखान

आगन बाङ्गे केलाइ भन्नु, नाच्च न जान्नेले ।
बाडुली लाएइन होव, सौरणी मान्नेले । १

जै गोरुको सिडै छैन, उसैको नाम तिख्या ।
प्रधानका खैला वल्ल, वाच्छासँग विख्या । २

जैका चेला उइका मेला, उसैको घर्वार ।
कसाकसा काँव गया, मुसाग्या दर्वार । ३

विकाज कोद्या न दल्लु, काज मत्यु दल्लु ।
तेरीतिर मछु भन्या, ओल्लु हैकी पल्लु । ४

खुट्टा भया जुत्ता कति, भात भया काग कति ।
पेट पाल्लु मुस्कलै भैग्यो, तुभन्नै वासमती । ५

के भनी भितर पशु, कैखी बालु आगो ।
जाँ साई जान्छै त्या म लैजा, जाँ सुयो त्याँ धागो । ६

गीत पनि उसैका गाउनु, जैको खायो भात ।
लाउनु खानु त्यत्तिकै हो, सञ्चै छकि गात । ७

काट्नुया कैची छुरा आसी, सिउनुया एकै सियो ।
जुग हुन्की जमाना हुन्की, यसो क्याले भयो । ८

छोरीको बिलौना (पढ्न नपाउँदाको)

न छोरीलाई अंश दिना, नछोरी पणाउना ।
हिउन छोरी घाँस कटाउना, वरीखा गोणाउना । १

स्कूल जान्या भाइविनाका, लत्ता धुन्या काम ।
जीन्दगी रुइरुइको खानु, कठै हरिराम । २

पर्सो हाल्लु घाँस काट्नु, धान कुट्नु पड्डो छ ।
वन जानु दौरा ल्याउनु यतिकाम अद्धुछ । ३

स्कूल जान्या भाइविनाका, कापीकलम भोला ।
मेरा हात आँसी जेउणो, घाँस काटने खोला । ४

आमा भन्छन घाँस काट, बाबा भन्छन् दाउरा ।
दाजु जस्तै स्कूल जान, मैले कैले पाउला । ५

भाइ भन्नोछ स्कूल जाउँ, बुबाले मान्नेन ।
अचानालाई पर्ने पीर, खुकुरी जान्नेन । ६

माइती घरबाट विदा हुन लागेकी छोरीको विलौना

वस माइत्या रमाइला डाडा, बस् माइत्या पुनेरा ।
असौजका रुणाभाणा, साउनका सुनेरा । ७

मेरा पाल्या गाई बाखरा, जनखाया सरु ।
जन्म थान छाणनु प्यो, मानेर क्या गरु । ८

घाँस काटन्या रनवन, पानी खान्या धारा ।
छुट्टी बस्नु रोइकाटनु, रैछु कर्म हारा । ९

वन पाला पलाइ जान्ना, वसन्तका बेला
छुट्टियाँ अर्खाकी भैग्याँ, अवभेट क्या होला । १०

सँगका संगिनी साथी, सेउला वन जान्नी ।
घाँस काटन्नी गीत हालन्नी फाँको वाणी खान्नी । ११

नेउला कोइला वासी जान्ना, घाँस काटन्या रोल ।
कान्छो भाइ बोलाउन लाया, मेरी इजु भोल । १२

बुवाका टल्कन्या घर, दिउँसै पणी रात ।
बस्या प्यारा भाइ, बहिनी बस्या संगीसात । १३

पराइ घरमा दुःख भोग्नु पर्दाको छोरीको बिलौना

एकै कोख जन्मनु हो, एकै दुधका धारा ।
छोरीलाई पराया घर छोरा मात्रै प्यारा । १४

भैसी चर्न्या रनवन, गाईले चरनु हो ।
कान्छो भाइ जन्मथात खान्छ मैले मरनु हो । १५

गाईको नाउ गजली आमा, भैसाको नाउ विजू ।
थालमी भात हाल्या बेला डागो लाया इजू । १६

मैखीलाई कोद्याको रोटो, अरुखिलाई माणा ।
दिनभरी कुरुनु पर्न्या, मृग धुम्या डाणा । १७

नन्दका भलना सुन्नु, सासू ज्यूको काम ।
नै पुस हिउं भन्न पाइन्या, नै वैशाख घाम । १८

कै मर्धको रिन खायाँ हुँ, कैजुनी हाया हुँ ।
दुई वर्षका उमेरमी, म कसन मया हुँ । १९

माइत चेली सरस्वती, पोइल चेली दासी ।
जीन्दगी बिताउनु पर्न्या, नबोली नहाँसी । २०

कठै इजू मेरा लागि, क्या पस्या हौ वेती ।
घडीकी लागन्या सम्राई, वर्ष भैग्या यति । २१

चेलीले बुहारी हुनु, रैछ गोरु जुनी ।
इजूको परायो भयो, जीउको चेली पनि । २२

उइ चेली अर्काको दासी, अज खाना धन ।
हड्डीघाउ ठेस लाग्या जन, लागदा छन बचन । २३

खाउं भन्या हड्डीको मासु, नखाउं आहारा नै ।
जो धेक्किना सव् विराना, आफ्नो सहारा नै । २४

कैलाइ दिउं मनका कुरा, कोछ याँ सुन्दीन्या ।
जाँ पनि उराठै लागदो, कसरी भूल्लिन्या । २५

प्रकृति/ऋतु सम्बन्धी गीत

कालो लेक रमाइलो होला, काफल पागन्नारे ।
साइ पोइल नजान्या होल्ली, भल्का लागन्नारे । १

मैना राम्रो असौजको, धानको बालो निउरी ।
जा साई जान्छै त्यां म लैजा, कम्मरमा सिउरी । २

खान्तग धमिलो नभेइ, निर्मल गड्गा जल ।
जन्वगेइ पदमा फूल, वरिखाका भल । ३

बाटालाई मुसुरी काफल, चैत पागन्लाग्यो ।
भन माया मरला मान्ना, भनपो लागन्लाग्यो । ४

खोलाइना गुयला पाग्या, चरी खान्दिनैन ।
लागन्या खुर्सानी जसो, माइत जान्दिनैन । ५

हिउँ पयो मालिका पात, कारिम पयो खोला
आउँछु कोल लाउँछु प्रिता, जसो भया होला । ६

पुसमाग ठण्डी कसी, चैतको धाम्कसो ।
माइतकि चम्मन कसी, पोइलको काम कसो । ७

असौज रमाइला हुन्ना, धान बोएका गणा ।
बाँचेपछि भेट भैजाला, बसेइ रानी चणा । ८

खाउँ भन्या खप्तडी विष, नखाउ अहारा नै ।
मरि जाउ त बाली बैस, बाँचु सहारा नै । ९

यति लामा समुन्दर, पानीको धारो नै ।
हेरु त वणपिपल देख्तो, बसु चौतारो नै । १०

पालुवा पलाउन लाग्या, काफल पनि पाग्या ।
देश छायो अशान्तिले, जन्ता मर्न लाग्या । ११

बस्यो मन बौलाउन लाग्यो, बसन्त ऋतुले ।
ठाउँ पाएन माइस पायो, गाँ खेत नीतुले । १२

लेक जानु काफल खानु, हाडा न भाँचनु ।
भीनाले दिएकी चिष्टी, शालीले बाँचनु । १३

अल्काधारा चिसो पानी, मुन्टो धुनी गौरी ।
मेरा भाणी फूलफूलला, जनरिटेइ मौरी । १४

रानीवन रमाइलो भैग्यो, पलाइ गया पाला ।
बाजपाल फलाँटीपाला, दाइको बल्ल खाला । १५

नेउला कोइला चराचुरी, वनम्मा वासन्ता ।
वरिपरी डाडाकाँडा, मुसुक्क हासन्ता । १६

नसीजा वरिखा पापी, लाग् लणेली हिउन ।
वरिपरि ओशै ओश, ओपानु काँई छैन । १८

जन वगेइ हजारी धुता, वरीखाका भल
धमिलो क्याखिलाई हुन्छै निर्मल गङ्गाजल ।

दिन्कादिन वगेका वगेइ, समुन्द्रका भेला ।
गङ्गाजी हपक दिनो, धन्न छणि खोला । २०

नामर्दलाई इज्जत छैन, अल्लिलाई काम छैन ।
जन आएइ पुसका मैना, मेरा गाउँ घाम छैन । २१^२

२. वीरबल महताराका अनुसार ।

लाहुरे र श्रीमतीको दोहोरी गीत

- श्रीमान्- म आउँला फागुनका मैना, कानैमा सून हाली ।
नान्कातिन्का पल राख्नु, सिस्नामा नुन हाली । १
- श्रीमति- लाउनाखि कपडा छैन, खानाखि गास छैन ।
सुन भन्ना घोडामा आया, म तेरी आश छैन । २
- श्रीमान्- कडयो नेपाल गयो, एकै वक्कलले ।
घरबारी कसरी होली, तसा अक्कलले । ३
- श्रीमती- मनपापी फर्कन्या छैन, दिन फर्कन्ना वरु ।
पलैत्या भैसोली भया, क्याखानो हो सरु । ४
- श्रीमान्- साउको रिन रैजान लाग्यो, जीन्दगानी भरी ।
म भन्या विदेश जान्छु, बसेइ मैना चरी । ५
- श्रीमती- यी मेरा मनका कुरा, भनेर खोइ होला ।
व्या भया एक वर्ष भयो, न गया के होला । ६
- श्रीमान्- दुःख नमान मैना चरी, फर्कि आउँला फेरी ।
साउको रिन काटिन्या होकी, तेरा मुख हेरी । ७
- श्रीमती- जीन्दगी बिताउँला मान्या, बिच माया खणी ।
माया त पैसाको रैछ, मेरा भन्ना वणी । ८
- श्रीमान्- यती भन्ना मान्निनकी, चाडै फर्कि आउँला ।
सात है छुटिन्याबेला, मुसुक्क हाँसी जा । ९
- श्रीमती- हृदय डुलन लाग्यो, रोक्किनाइन आँशु ।
सम्भु त हृदय रुनो, म कसरी हाँसु । १०
- श्रीमान्- जोतेका हलबल्ल छाणी, पाडाकी मै छाणी ।
मैले निकै मान्या हुँकी, तु जसी जोइ छाणी । ११

- श्रीमती- म पनि सँगैमा लैजा, जाँ सुयो त्या धागो ।
कै भनी भीतर पसु, कैखी बालु आगो । १२
- श्रीमान्- मेरै त कोदेश पो हुन्छ त, काँ लैजाउ सँगै ।
निश्चय क्यै पनि छैन, दिल्ली भद्रास बम्बै । १३
- श्रीमती- साइमेरा भागका भया कर्म लेखिना हौं ।
तोल्यान जून पण्या जन किन दोखिखाना हौ । १४
- श्रीमान्- दिन भैग्या वर्षदिन जसा, मैना भैग्या जूनी ।
एकै सूर्य घाम ताप्त छौं, भेट कसन हुनी । १५
- श्रीमती- बाजमाया घर्वारको, ममाया खेतीको ।
भेट हुनु इश्वरको मर्जि, समाचार यति हो । १६
- श्रीमान्- दुखो हुन्थ्यो सुखो हुन्थ्यो, वस्ता छ्यौ खलामी
कन्नेइ जुठोलाई हाल्यो कि, मास खान्या गलामी । १७
- श्रीमती- भाणिका हजारी फूल, कहाई लाग्यो दाग ।
पणीजा सूनका सिक्री, म दुःखीका भाग । १८
- श्रीमान्- हात ल्याउँला दुधे चानी, कानको सून ल्याउँला ।
जन विसेइ मुटुका टुक्रा, फेर पहाडै आउँला । १९
- श्रीमती- आँशुले विस्तरा रुज्यो, साइ सम्झी रुयाँ रे ।
मनमा लागेको मैले, जादैन धुयाँ रे । २०
- श्रीमान्- जति म बाडुली लाउँला, उति रोएइ जन ।
मेरा लागि साँचि राख्नु, बैसको जोवन । २१
- श्रीमती- उसो छकि अनुहार, उसाइ छन्कि दाँत ।
राम्रै छकि रोजीरोटी, सञ्चै छकि गात । २२

श्रीमान्- डिठ पण्या भेट भैगै, मान्नो मेरो गैलो बानी ।
साई अर्खाकी रात वर्षाकी, क्यारु माया मानी । २३

श्रीमती- मेरा स्वामी घर लाइदे, विदा दिहाल् सेट ।
कैले भगवान बाटो दिन्ना, कैल होली भेट । २४

श्रीमान्- विपना भेट हुन्या छैन, सुइना भेट अरुली ।
जोतेका हलबल्ल जन, एकिनाइ मरुली । २५

श्रीमती- बीउ तम्रै विनाटी तम्रै, वल्ल पनि तम्राई ।
साइ तामागिर मै गोल्देउलो, क्या मान्ना हौ सम्राई । २६

श्रीमान्- जसै फूल घुम्या पनि, फाग नछाणेइ मौरी ।
रिनले परानी सक्यो, माया लागदो वैरी । २७

श्रीमान्- अल्को डाडो निच्चो भैजा, वाजकलि धेक्कजा ।
ऐ मन पापीका जसो कर्ममी लेखिजा । २८

श्रीमती- घर आउन्त्या मन लागि जाउ, नौकरी छुट्टी जाउ ।
अल्को डाडा निच्चो होइजाऊ, वाजकली भेट्टि जाउ । २९

श्रीमान्- ऐ देश मेरा पो क्याछ्यो, तेरा निमित्त आयाँ ।
जति चिंगाडाई पानी तिर्खा, उति मलाई माया । ३०

श्रीमती- कैल हो फूलबारी लाउनु, कैल हो पैरनु ।
ईश्वरले दिएका दुःख, सबैले सैरनु । ३१

श्रीमान्- जीवनभर पैरनु भएई, मनपरेका लुगा ।
धन् दिउँला परानी दिउँला, आत्म जन दुखा । ३२

श्रीमती- ऋन वैरी दुश्मन लाग्यो, घरवारी हुन्तग ।
साइको सिरान मेरो बाउली, भैजाउ मरन्तग । ३३

श्रीमान्- दिउस भेट नहुन्या भैग्यो, सुइना त दर्शन पाउँ ।

मौरी भेष वाजकलिका, काखमी वसन् पाउँ । ३४

शिक्षाको महिमा

न हावाले उडाउनुया, न पानीले गल्ल्या ।

न घामले सुकाउनुया, न आगाले वल्ल्या । १

वाँचुन्जेल गहना हुनुया, मय्या साथै जान्या ।

आत्माको प्रकाश हुनुया, चरी टिपी खान्या । २

न त भाइको अंश लागनुया, नचोरले चोर्न्या ।

अमूल्य शिक्षाको ज्योति, सबूले लिनु पर्न्या । ३

धन पैसा सूनचाँनी भन्दा, शिक्षा रैछ ठुलो ।

पढी लेखी ज्ञानी भई, सबको गरौं भलो । ४

महाकवि कालीदास, कति मुख थिया ।

ठुलाहरू जो जाति छन्, विद्याले नै भया । ५

कोही भया प्रधानमन्त्री, क्वै भया विद्वान ।

राखी राखौ हृदयामी, ऐ अमूल्य धन । ६

जति जति दिन सक्यो, उति उति बढनुया ।

नबोकेरे भारी हुनुया, नदिएर घटनुया । ७

भण्डार कैलै भरिनुया नै, पोख्या रिक्तिनुया नै ।

आदि मध्य अन्त्य यसको, जानी सब्किनुया नै । ८

क्वै भन्ना तेसरो आँखो, क्वै भन्ना शिक्षा हो ।

आत्मिय गहना भई, रैरनुया विद्या हो । ९

पेसा जात विशेण सर्वनाम थर ।
यिनु बढी दीर्घे हुन्छन्, दीर्घ लेख्ने गर । १०

महिनावली

वैशाख गौजौकी लवाई, जेठ काफल पाक्ता ।
अषाढ जीउलाकी रोपाई, हलि वाउस्या भाग्दा । १

वैशाख छरेका वीउँकी, साउन रिमीभिमि ।
भदौकी मैतोणा जान्या, शाली हौकी तिमि । २

असौज पहेला धान, कात्तिक कटाइ छ ।
मंसिर गौं, जौं की बुवाई, खन्नाकी पटाइछ । ३

पुसकी भोजाँत होली, माघकी संक्रान्ती ।
वसन्त पञ्चमी होली, फागुन शिवरात्री । ४

नेउला कोइला बासी जान्ना, चैत मैना वन ।
संसारै हरियो होला, उराठ् होला मन । ५

गुरुपुनी नागपञ्चमी, भदौकी गमरा ।
दुत्याकी फूलकी माला, दसैँका जमरा । ६

असौज पूर्णिका जून, धान काट्टाछन् गणा ।
नाची खेली दिन बिताउना, वन बस्न्या चणा । ७

जन्माष्टमी कुशे औसी, जनै पूर्ण तीज ।
सिलगढी डोलजात्रा होली, गाइजात्राका बिच । ८

भैसी चराउँदाका गीत

दुधले काच्चनी रुजी, भैसी पसन्तग ।
को वैरी दुश्मन लाग्यो, माया वसन्तग । १

गोठालो सुतेको रैछ, दुध खायो थोराले ।
जीवन धान्नु मुस्किलैछ, अपुरा होराले । २

चरचर भैसी आमा, यो पनि लेकै हो ।
मैखी भयो जनमान्या, सबैखी एकै हो । ३

खन्या खन्नाई बान्या बानाई, गोठालाकी ऐस ।
देशको विच्छेउनु भैग्याँ, ढल्क वाली बैस । ४

दुधखानाकी रहणै हो, घाँस काट्नु भालै हो ।
पृतालाई पोएल जान्या, मुलाईको चालै हो । ५

बाँजा खर्क थाणा भैसा, उसाइपणि रना ।
वस्तैन ऐरीका शेल, काणा भणीरना । ६

मेरा काट्या इमिलिका, ती चिरा तित्तिया ।
गोरु हेर्दा बाखा हेर्दा, यसाइदिन् वित्तिया । ७

कैको होला भैस्या घाणो, पाल्यावन थर्काउन्या ।
को होली बाबुकी चेली, गयो मन फर्काउन्या । ८

जा गोठाला घाँस काटील्या, वनभैसी साणखी ।
घरखानुन मरिजानु, क्याभ्यो मु राणखी । ९

एकलै विलाप

अवदिन कसाब हुन्छन्, गया दिन त गया ।
जीवन धान्नु मुस्किलैछ, यसै हुन्या भया । १

कै भनी भीतर पशु, कैका मुख बोलु ।
हृदय लागेकी चोट, कैका सामु खोलु । २

न मैले निखलै खाया, न मैले दुध पाया ।
न त हास्याँ न त रोयाँ, एसाइ दिन भुत्कायाँ । ३

नभयो सूर्यको दर्शन, न त पन्यो पानी ।
कुइराले जेलेको रैछ, मेरो जीन्दगानी । ४

कि फूल पैरनु होइजा, कि फूल सुगिजा ।
ऐ मन पापीका जसो, कैले त पुगिजा । ५

जून सर्गै बेल पनि सर्गै, तारा पनि सर्गै ।
स्वर्गलोक पुगिग्याँ मान्या, अझ पनि नकैँ । ६

बतास लाग्या हुर्मत्तिनो, डाडामीको पैयुँ ।
कि दुखारी नेउल्या चरा, कि दुखारी मै हुँ । ७

जेठाजु भैसीका खर्क, जेठानी छुइछन्की ।
कोइ दुःखी छन् कोइ सुखी छन्, भगवान दुई छन्की । ८

पुर्व पश्चिम दक्षिण भारत, उत्तर महाँचिन ।
कैले फर्कि आउने हुन्ना, नेपालीका दिन । ९

खाउ भन्या खौतडी विष, नखाउँ आहारा नै ।
मरिजाउँ त वालो बैस, बाँचु सहारा नै । १०

बोलु त पगला भन्ना, नबोलु त लाटो ।
सम्भु भन्या केइ आछिन, जीवन धान्या बाटो । ११

मल हालन्छु जल हालन्छु, बालो बीउँ गोड्ढोछु ।
कोइ जुनी पाउँलाकी भनी, जो जुनी कुद्धोछु । १२

काल्च्या बल्ल पणीरनो, रत्या बल्ल चद्धो ।
कर्ममी कोदेको रोटो, मु सुदै खीखोद्वो । १३

मनपापी छयलै खेल्लो, जति पुग्या पनि ।
मेघलाग्या सडरी जाउँला, रुणा सुग्या पनि । १४

सञ्चैछौकी क्याकसा छौ, काल्या पुष्प जानु ।
मदनकी सौरणी लाग्या, पच्चिनैन खानु । १५

केइ वर्ष गाई भैसा हेच्या, केइ वर्ष वाज काट्या ।
केइ वर्ष नान्काको ग्वालो, लोककी लाज् काट्या । १६

दिइ खान्याको चेलो हुँ रे, मागी पो खान्छु की ।
बास भयो अर्खाका देश, भोकै पो रन्छु की ।

अर्कालाई चलाउन्या मान्छे, चौकीदार हुन्लाग्याँ
उतरा फौजको मालिक, एकलै रन्लाग्या ।

केटाकेटीको दोहोरी

केटा- लेक भरि कुइराले जेल्यो, भैसी काइनि ओलाउ ।
आजकली मुखैन बोल्ली, क्यावाक्यले बोलाउ । १

केटी- छुटेका पीरतीसँग, म कसरी बोलु ।
कै खोली उजालो होला, कै खोलीनु ओलु । २

केटा- कानराम्रा तोला सुन, हातराम्रा वाला ।
घाँटिनी टल्कन लागि, चौअन्निकी माला । ३

केटी- नपाइन्या इन्द्रेणी फूल, त्यो मन किन डुलाई ।
तेरी खाना कली युग, जीवन के मा भुलाई । ४

- केटी- बचनछ कलेजी खान्या, बोली साह्रै मिठो ।
पागेका सुन्तली दाना, किन हुन्छै तितो । ५
- केटी- मेरा मुख क्या छेदोछै, क्या छ साइका मन ।
अर्काकी सुन्तला भाणी, आँखो लायाजन । ६
- केटी- न भनु भुक्भुकी आउनी, भनु चटपटी ।
देखन्छु सुन्तला दाना, हुन्छ छटपटी । ७
- केटी- दुधका उमाल माथि, क्या घुम्दोहो माखो ।
नपाइन्या हजारी फूल, केलाई लाउनु आँखो । ८
- केटी- जिन्दगी दुई दिनको चोला, आज होकी भोली ।
क्या अद्विछौ मैनाचरी, ततीरुखो बोली । ९
- केटी- न रायाको नदेखेको, न आफ्ना ठाउँको ।
म मुख कसरी बोलु, परायाका गाउँको । १०
- केटी- जीन्दगी त्यत्तिकै, जालामाया पृता नभै ।
रुनु हास्नु दुःखो सुखो, हुने छैन सधैं । ११
- केटी- तिमी जसा अल्लारेको, क्यै हुँदैन भर ।
आमाबुवा दाजु भाउजू, क्या भन्ने हुन तर । १२
- केटी- संगै बसी दिन बिताउली, यो जीन्दगी भरि ।
हालन्छु मायाको जाल, समा मैना चरी । १३
- केटी- हासी खेली दिन बिताउली, नला मायाजाल ।
जीवन धान्नु मुस्किलै छ, छिट्टै लैजा काल । १४
- केटी- साई छुट्टेल्ली म छुट्टिउला, नछुट माया जाल ।
मन्धोको नहुनासम्म, न लैजानु काल । १५

- केटी- साइमेरा भागका भया, कर्म लेखिना हौ ।
तोल्यान जून पण्या जसा, किन धेक्किना हौ । १६
- केटा- प्रभातका सूर्य जसी, पूनीका जून जसी ।
प्रीतालाई जा रानी चरी, मेरा कोल बसी । १७
- केटी- गोठाला पापीका भैसा, क्या चद्दा हुन तित्या ।
पक्का म कैगीन हुनो, खेली रहर बित्या । १८
- केटा- हिडकली मेरा गाउँ बाइजाउ, डोइ खेलुली डेउणा ।
हुन्याभ्या कुनिकी होइजा, हुन्दीनै धौणा । १९
- केटी- मुण्डाइनु पुराँस्या डोको, ताइनाई गौंका लाछा ।
साई आफू अर्काका गास, मु क्या लागु पाछा । २०
- केटा- घाँस काटी कन्नेव लैगयो, खोली गोगनको ।
रिनपाया ब्याज तिन्या थियाँ, तेरा जोवनको । २१
- केटी- कोइ घर सम्भाउन्या छन् की, कोतीरला रिन ।
डिठ नपुगन्या स्वर्ग्या लोक, मन घुम्दो हो किन । २२
- केटा- हुङ्गो पनि पसुज्जिन्छ, धन्न तेरा मन ।
बस्तछु कोखेली अब, मौरी बस्या जन । २३

प्रेमीको विछोड

- कै वनकी रङ्गी सुवा, कै वनवास भयो ।
आगाले हृदय जल्यो, परानी नास भयो । १
- वाज वस्न्या अल्को डाडो, टोपी हाल्या जसो
भेट नभया यसी सम्राइ, मरिगया कसो । २

जङ्गल राम्रो गोला देउला, गङ्गा राम्री सेती ।
मेरो क्या मरनु आयो, क्या मान्ने हुँ यति । ३

रहणी राम हेर्न गया, काला कोट टाँकलाई ।
न बासेई खोलीका नेउला, मेरो मुटु साँकलाई । ४

रामराम भन्नु कन्ने लेख्यो, पिपलका पातमी ।
औली छाप जन लागौ, साइतमा गाथमी । ५

ब्या अरेको भन्नु मात्र, साइमेरा संग नै ।
फुर्कावाटी म क्या अरु, रडाउन्त्या रङ्ग नै । ६

हातकी रुमाल छुट्टी, तल्ली ताल गैरी ।
बिचै माया छटाइदिन्या, को लाग्यो हो बैरी । ८

धान कुट्या चामल भया, चामल पिनी पिठो ।
क्या लाग्यो बाजको माया, चिनीभन्दा मिठो । ९

धारापानी सुगीगयो, पणपानी चुनैछ ।
तेरा निम्ति रात दिन, हृदय रुनैछ । १०

तल हेर्नु जीउलो होइजाउ, हपुर लेक होइजाउ ।
साइको मेरो घरबार होइजाउ, दुई जीउँको एक होइजाउ । ११

छुट्टिग्यो मायाजाल मेरो, भैग्याँ परायाकी ।
मेरो भाग्य एसै होकी, बाटो बिरायाँकी । १२

क्या बनायो डाणीबाज, ऐ मायाजालले
न भयो मनको जसो, न लैग्यो कालले । १३

सङ्सङ्गै हिडुली भन्या, बिचैबाटा छाणी ।
मैखिरे बान्निका बेल, प्रभातै रातपाणी । १४

केही फुटकर गीत

कैका गोरु चराउनी छै, मेरा पाल्या वन ।
चौतारो भक्तिया पनि, पिपल ढलौ जन । १

सुतेकी छोडेर आया, ब्युभेपछि रोली ।
नहिडनु डाडीका बाटा, डिठपड्डी छ खोली । २

नपढी जागिर खान्या, नहलो वान्या हुन् ।
घरकी सम्पत्ति सकी, भारत जान्या हुन् । ३

मन पापी छयलै खेल्लो, जति पुग्या पनि
मेघ लाग्या सडरी जाउँला, रुणा सुग्या पनि । ४

बूढा बुबा बूढी आमा, भदुभदै भाउजू ।
आफनो घरबारी सम्भ्नी, घर आइजा दाजु । ५

जोई हुन्याका बौला दुःख, राणाकी बाहाण ।
जान्याले गणखेत जानु क्या, जानु चाहाण । ६

घाँस काट्न गएकी माइस, पानी खान् खोलिगै ।
आफू गै अर्कालाई लैगै पीरती डोली गै । ७

अनुहार विसरी जाउला, विसहैन दाँत ।
घर्वार छुट्या केइमानेइन, वयसकी खाँत । ८

बैकुण्ठ भेट होइजाउ हाम्रो, सत्य धरमले ।
भोट जाउँकी देश लागु, यसा करमले । ९

भरीगयो गुलाफी फूल, खाली रैग्या काँणा ।
मैलेइ बनाएको मूर्ति मैखी, भयो टाणा । १०

हजुरको शिरको टोपी कन्ने सिलायो हो ।

मान्छे, माज छुत अछुत कन्ने बनायो हो । ११

कसैका खानाखी क्यै नाई कसैका खान्या नै ।

कसैका हलवल्ल छैन, कसैका वान्या नै । १२

नामै पनि धर्म भक्त, कामै पनि भक्त ।

प्राणको आहुती दियो, देश गरायो मुक्त । १३

शुक्रराजको स्वर्गे भयो, शन्तानब्बे साल ।

वयरका रुख मनी, काँ बसी है काल । १४

सातसाल फागुनका मैना, प्रजातन्त्र आयो ।

नेपालका दाजुभाइले, शान्तिको सास पायो । १५

भन्ना छन् राष्ट्रका सेवी, खाना धेरै घुस ।

वि.पि. को अवकास भयो, सत्रसाल पुस । १६

कसैखी वासमती खानु, कसैखी कोचा नै ।

कसैखी चौअन्नी माला, कसैखी पोत्या नै । १७

रुन्छ मन दर्कन्छ छाती, सम्भन्छु जैवेला ।

कित खानु ताल्या माणो, कि खानु दैकेला । १८

भैसाको गोठालो हुनु, दुधकि तर्खानु ।

विन्द्रा वनको चरी हुनु, पाकेको फल खानु । १९

म त हुँ दमाईकी चेली, तुइले मसं खेली ।

अन्याभ्या गौदान अरेइ, नत्र संसार जेली । २०

शिलगढीमा शैलेश्वरी, अहद्वाला छ साईल ।

खप्तड सहस्रलिङ्ग, घण्टेश्वर जोराइल । २१

सुनसुन दाजुभाइ, कुरा गौरबको
राज गयो इज्जत गयो, पाण्डव कौरवको । २२

चुल्ठीको भ्रमेलो हाली, आइजा सुवावारी ।
बिचैनी समसुन्दर बग्दी, रैग्यौं वरिपरि । २३

बैकुण्ठ भेट गर्नु होला, सत्य धर्म राखी ।
तेरामेरा भगडाका, विष्णु हुन्ता साछी । २४

मैकन बिरानो क्या भै, मेरा फूल माणी ।
जनफूलेइ पुसका मैना, दिपावली छाणी । २५

भेट अब बैकुण्ठ होला, खबर पाया पुग्यो ।
मन पनि निभर्को भैग्यो, पानी पनि सुग्यो । २६

नाम पनि पृथ्वी पच्यो, पृथ्वी जमायो ।
बाईस चौबीस राज्य मिलाई, एक राज्य बनायो । २७

अनासी सालमा जन्म्या, एकतीसमा मरिग्या ।
नेपाली आमाको मुहार, उज्यालो अरिग्या । २८

केही दोहोरी गीतहरू

जुवाले राजविक्री गरी, पाण्डव बस्या वन्मा ।
बुढा छोडी आमा बाबु, केछ तेरा मनमा । १

जुवामा दिल बस्यो मेरो, खेल्छु घुँडा धसी ।
पाण्डवले राज्य पायो, बाह्र वर्षपछि । २

अर्काका नान्काको भूटो, आफना नान्कानै ।
दर्जा ठुलो मास्टरको, मन लाग्दो तन्खानै । ३

ऐल सालका असिनाले, शेरोल्यो फेरोल्यो ।
 पाँच शयले केइन साघो, साठीले शेरोल्यो । ४

औल्यालको भैसी, खरक टिणले छुएको ।
 बाली बैस डबरेउना, हृदय रुपको । ५

टिणले छोएको छाना, चुनारे चुएइन ।
 जाँ गयाँ गयासको बत्ती, हृदय रुपइन । ६

फर्क भन्ना तु मान्निन, दाइकि भैसी प्यारु ।
 जग्गा रुख्या मल हाल्नु, कर्म रुख्या क्याऊ । ७

खेत टिपी गाणले लैग्यो, कुलाइना रुनाछन् ।
 कर्महारा दुःखरीलाई तसाइ, दुःख हुनाछन् । ८

उकालीका गुना बाँदर, ओराली मेलखाना ।
 कसो मान्या लुहारदाइ, बम्बैका भेल्काना । ९

एकजना खर्दार पन्या, पहलमान स्वार पण्या ।
 जिल्लामा तिनजना ठालु, म एउटा ल्वार पण्याँ । १०

डिटदाली भिटा दाली, माज गौँ काजली ।
 बयसको बौलो जोवन, कैखीलाई साचल्ली । ११

दिलीगडा फूली बल्ल, बैनालीका शेरा ।
 मैले क्या विगणी गन्या, के गल्ली छन् मेरा । १२

घाँसकाटी कन्नेव लैग्यो, तेरी जीउँली खेत ।
 धेरै अन्या गाल पाइएला, लामा गर्नु चेत । १३

जीउ लिया सम्धिनी लिया, लिया तम्नी सासू ।
 सौरा तम्ना भगवान, तमी खाना मासु । १४

तमी जीउ सुतेकी हुन्नी, तम्ना ओछ्यानमी ।
कोहै साई बाडुली लाउन्या, बिना पछ्यानमी । १५

भात पाक्यो फिती फिती, तीउन उसै भीजी ।
आदो बेची गुजर अद्दा, धोतलका रीथि । १६

मनका कुरा मनै रैग्या, हिर्दय सन्च हो ।
सबैले स्वैनी लै बेच्यो, आदो त वन्ज हो । १७

गीतै गाल्लै भातै खाल्लै, हिट्मेरा थलारा ।
गाँजो काट्नुया गजारीका, तिनपुला तलारा । १८

कैकी हो फूलकी माला, खुट्टामुनि पिच्ची ।
तमी त थलारा गया, सिर्मा कोद्या विच्छी । १९

तमी हौं लेकका माइस, क्या औल घाम् मान्या ।
हामरी बुढी पोल्या जाँत, कत्तिकी राम् मान्या । २०

जीउनी बुढी पोल्ला छौकी, मरेकी पोल्ला छौ ।
जीउनी बुढी पोलेपछि, कैको घर डोल्ला छौ । २१

यो त हो देउतीको थान, छाउछैकी चोखी छै ।
अघि सोद्धा विसरीग्या, खाइ छैकी भोकी छै । २२

हेरमेरा चौकीका डाडा सबै बराबरी ।
ठेगकाट्या निडालीका टुप्पा भराभरी । २३

अँ मैले बिगरी हाल्या, ऐ चौकी आइवट ।
मु रे अब घर जान्छु, अश्रदाला नाइवट । २४

प्रश्नोत्तर

ओम वर्मा ओम विष्णु, ती कैका छोरा हुन ?
वर्माका कानका जनै ती क्याका डोरा हुन ?
ओम वर्मा ओम विष्णु, ओमैका छोरा हुन ।
वर्माका कानका जनै, धर्मका डोरा हुन । १

कैका चेला रामचन्द्र, कैकी चेली सीता ?
कति काण्ड रामायण, कति अध्या गीता ?
दशरथका रामचन्द्र, जनकपुत्री सीता ।
आठै काण्ड रामायण, अठार अध्या गीता । २

कैकी हो पिपल डाली, कैकी हो चौतारी ?
को हुन् शुशीला नारी, को हुन औतारी ?
विष्णुकी पिपल डाली, पञ्चकी चौतारी ।
सीताजी शुशीला नारी, रामचन्द्र औतारी । ३

भैसाकी गोठाली होइकी, गोरुकी ग्वाली है ?
घरवारीकी धनी होइकी, पीरती वाली है ?
भैसाकी गोठाली हैन, गोरुकी ग्वाली हुँ ।
घरवारीकी धनी हैन, पीरतीवाली हुँ । ४

पराइवेटी गाडी हैकी, सरकारी वस है ?
दाख हैकी दाणिम हैकी, सुन्तला रस है ?
पराइवेटी गाणी हैन, सरकारी वस हुँ ।
दाख हैन दाडीम हैन, सुन्तला रस हुँ । ५

हजारीको घुतो हैकी, कुयली ऐरी है ?
माया गर्ने मित्र हैकी, दुःख दिन्या वैरी है ?
हजारीखी हजारी हुँ, ऐरीखी ऐरी हुँ ।
मायालुखी मायालु हुँ, वैरिखी वैरी हुँ । ६

काटन्या हसिया हैकी, बाधन्या जाल है ?
जन्म दिन्या ईश्वर हैकी, मारन्या काल है ?
काटन्या हसीया हैन, वादन्या जालै हूँ ।
मनमित्या छातीमी बाटो, नतर कालै हूँ । ७

सामाजिक भेषभूषा

कान राम्रा तोला सुन, हातराम्रा वाला ।
टाटुमा टल्कन लागि, चौअन्नीकी माला । १

वैकान लाउना सुर्वाल भोट्या, सोइनी गावन चोला ।
वैशाखै धम्कन लागी, धन्न लाछ्या खोला । २

अचेल रे सट पाइन्ट लाउना, सुर्वाल भोट्या छाणी ।
चेली लाउनिन कुर्ता सुर्वाल, सोइनी लाउनिन साणी । ३

छडिखोला खनीखोला, डिट्पड्डी छ वसैँ ।
कात्तिकका पञ्चमीमा, सुण्ड राम्री दसैँ । ४

मु रैग्या दुदेल्ली गडा, डिठ पड्डीछ गनैँ ।
पह्दा पह्दै जीवन गयो, मन डुल्लो छ बनैँ । ५

घाँस्या मेला भुण्या मेला, विरल मान्या वन
मनपापी जङ्गलैँ घुम्दो चणी घुम्या जन । ६

मुन्टा वाधन्या सेता खाईटो, चौअन्नीकी माला ।
अचेल रे हराउन लाग्यो उई पुरानो चाला । ७

मन्को वैरी मायाजाल, धन्को वैरी रिन ।
उवो चोलो मखमल, उदाभोटो जीन । ८

शिर्मा राम्रो ढाका टोपी, पाउँमा राम्रो जुत्ता ।
मैकन फूलेको हैकी हजारीका घुता । ९

फूल राम्रो गुलाफी हुन्छ, काणा भएपनि
सम्राइ लाग्दी गाँखेतकी, टाणा रहेपनि । १०

छाउपडी अलगै राइनि, फूलाएका वाल ।
टाढाइ रनु टाढाइ खानु, टाढाइ चलन चाल । ११

सुख कहाँ छ ?

सुख ! तिमी कै ठौर छौ, कै धरती खोजु ?
काँ आया भेटौ मैना, काँ को बाटो रोजु ?
आकाश क्षितिज छौकी, पाताल धर्ती छौ ?
आनन्द बसेकी छौकी, कुनै काम गर्दछौ ?
देख्दैमा घिनलाग्दी छौकी, विशुद्ध चोखी छौ ?
घुम्दै छौकी बसेकी छौ, खाइ छौकी भोकी छौ ?
धनले लुकेकी छौकी, मनले मस्त छौ ?
धुरधुर रोएकी छौकी, मुसुक्क हास्ति छौ ?
दृश्य हौकी अदृश्य हौ, भाव हौकी मूर्त हौ ?
मैले तम्लाइ खोज्नु होकी, तममैलाई खोज्दछौ ?
सुख ! तिमी कै ठौर छौ, कै धरती खोजु ?
काँ आया भेटौली मैना, काँ को बाटो रोजु ?

परिच्छेद : पाँच

दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको वर्गीकरण र विश्लेषण

५.१ दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको परिचय

‘देउडा’ शब्द संस्कृतको देउ र दुरापवाट देउदुरा हुँदै घौडा देउडा भएको हो ।^१ देउडा भन्दा गायन र खेल दुबैलाई जनाउँछ । दैलेखी लोक जीवनमा देउडाको महत्व सर्वाधिक रहेको छ । लोक साहित्यका अन्य विधामा सबभन्दा बढी प्रयोग हुने र धेरै जनसाधारण तथा जुनसुकै व्यक्तिका भावात्मक हृदयमा निवास गर्ने गायन खेल वा नृत्य देउडा गीत हो । देउडालाई केही व्यक्तिहरूले गायन र नृत्य भन्ने गरेका छन् तर गायन त हो नै नृत्य भन्ने प्रसङ्ग भन्दा यसलाई खेल भन्नु उपयुक्त देखिन्छ । यस खेलमा नृत्यभैँ अनेक किसिमको अभिनय नभएर एकै किसिमको पदचालन र जिउ हल्लाउने बाहेक अन्य नृत्यगत विशेषता देखिँदैन । विभिन्न मेलापातमा र जीवन संस्कारका समयमा प्रायः लोग्ने मानिस र महिलाको अलग अलग समूहमा हातमा हात मिलाई ठुलो घेरा बनाएर हल्लिँदै पादतल मिलाउँदै र स्वरमा स्वर मिलाउँदै गीत गाउँदै बायाँबाट दायाँतिर एकनासले एक कदम पूरा र एककदम आधा सार्दै अघि बढ्छन् । देउडा गीतलाई प्रयोगमा ल्याउन समूह नै हुनुपर्छ भन्ने कुनै वाध्यता छैन । यसको प्रस्तुती एकलै पनि हुनसक्छ, दुबैले मात्र पनि गीत गाउन सक्छन् भने धेरैले पनि यसमा भाग लिन सक्छन् । यस्तो गीत जुनसुकै समयमा जहाँ पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । गीत गाउँदा कुनै थेगोको प्रयोग पनि गरिन्छ, थेगो प्रयोगलाई स्थानीय भाषामा भाक्य वा भाका भनिन्छ । केही गीतहरू थेगो प्रयोग नगरेर पनि गाइन्छन्, यस्तो गीतलाई ठाडो भाका भनिन्छ । दैलेखी देउडा गीत चाडपर्व, धार्मिक अनुष्ठान तथा जीवनसंस्कारका कार्यदेखि लिएर सामान्य कुराकानी गर्दा पनि प्रयोग गरिन्छ । यहाँको जनजीवनमा देउडा गीत भिजिसकेको छ । प्रत्येक वनजङ्गलमा देउडा गीत गुञ्जिन्छ र प्रत्येक खोलानालाले यसमा सङ्गीत भरेका छन् ।

“उत्कृष्ट साहित्य जहिले पनि सक्कली हुन्छ । सक्कली साहित्य जनताको मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको हुन्छ ।”^२ यस्तै देउडा गीत पनि दैलेखी जनताको मुटुको स्पन्दन नै हुन् । यी गीतहरूमा धेरै चिन्तन मनन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुँदैन । मुटुमा एक किसिमको भाव उत्पन्न हुने बित्तिकै देउडा गीत आफैँ उत्पन्न भइहाल्छ । लोक जनमानसका स्वतःस्फूर्त

१. चालीसे, विजय, दैलेखी लोक संस्कृति र साहित्य, २०३९ ।

२. स्व. श्री ५ विरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव ।

अभिव्यक्तिले लयात्मक रूप लिई दैलेखी भाषामा प्रकट हुँदा देउडा गीत पुरा हुन्छ । यसमा लोक जीवनका आशा-निराशा, दुःख-सुख, आँसु-हाँसोका साथै विधि व्यवहार, चाल-चलन, आस्था र मान्यताको चित्रण भएको हुन्छ । यसमा मानव हृदयका प्रेम, करुणा, हर्ष, पीडा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । यिनै मार्मिक अभिव्यक्तिहरू गीत गाउने र सुन्नेको आत्मालाई रसमय बनाउँछन् । यसको प्रभावले व्यक्ति आफ्ना दुःखसुख रोगभोगलाई समेत विर्सन्छ र गीतकै लयात्मकता भित्र हराउँछ । देउडा गीतहरू समाजमा मौखिक परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका छन् तर कुनै व्यक्तिले यसको सिर्जना गर्दा आफ्नो ठानेर मौलिकता समेत थपेर अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् । लोकसाहित्य समाजको ऐना हो भनेभै देउडा पनि भेषभूषा, चाडपर्व, जीवनसंस्कार, बानी व्यवहार, धार्मिक मान्यताका साथै प्रकृतिको मानवीय तस्विर खिचिएको हुन्छ । यसबारे विस्तृत जानकारीका लागि विश्लेषण र वर्गीकरण गरेर हेर्नु जरुरी छ ।

५.२ दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडागीतको वर्गीकरण

दैलेखी लोक साहित्यको फाँटमा देउडा गीत ज्यादै प्रचलित विधा हो । परापूर्वकाल देखि नै मौखिक परम्परामा एकअर्कामा हस्तान्तरित हुँदै आएको र गाउँगाउँ, घरघर र व्यक्तिव्यक्तिका हृदयमा देउडाले बास गर्दै आएको यसको भण्डार ज्यादै समृद्धशाली हुँदै आएको छ । तर पहिलाका सबै गीतहरू लिपिवद्ध नभएको कारण अहिले तिनीहरूलाई भेटाउन सकिँदैन । जसको कारण यसको वर्गीकरण र विभाजन ठ्याम्मै गर्न सकिँदैन, यो समयको प्रवाहमा निरन्तर बगिरहने परिवर्तनशील र मुखमुखैमा रचित र वितरित एक स्वच्छ लयात्मक अभिव्यक्ति हो । हाम्रो मन मस्तिष्कसँग यसको यति सम्बन्ध छ कि साधारण बोलीचालीका कुराहरू गीतको भाकामा निस्कन थाल्छन् । यस्तो बृहत् आयाम भएको देउडा गीत सबैको अनुसन्धान हुन पनि असम्भव भएको अवस्थामा सिङ्गो देउडा गीतको वर्गीकरण गर्न खोज्नु आकाशका तारा गन्नु समान हुन जान्छ । धेरैजसो देउडाको अध्ययनमा कलम चलाउने व्यक्तिहरूले यसलाई विषयवस्तुका आधारमा मात्र वर्गीकरण गर्न खोजेका छन् ।

यस अनुसन्धानबाट प्राप्त भए अनुसार दैलेख चिंगाड क्षेत्रका देउडा गीतलाई निम्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

१. विषयवस्तुका आधारमा
२. प्रस्तुतीकरणका आधारमा
३. रसका आधारमा
४. लय वा भाकाका आधारमा

५.२.१ विषयवस्तुका आधारमा

कुनै पनि कथको विषयवस्तु रहन्छ । देउडा गीतमा गीतकारकले दिन खोजेको सन्देश वा भाव नै त्यसको विषयवस्तु हुन्छ । प्रत्येक स्रष्टाको जीवनजगतलाई हेर्ने एक विशिष्ट दृष्टि हुन्छ । विश्व ब्रम्हाण्डलाई नियाल्ने क्रममा उसको निजी नजरको प्रयोग भएको हुन्छ । यही स्रष्टाको दृष्टि नै त्यस कथनको विषयवस्तु भएर आउँछ । विषयवस्तुका आधारमा मायाप्रेम, सामाजिक चालचलन, धार्मिक परम्परा, ऐतिहासिक कथन, उपदेशात्मक देउडा गीतहरू रहेका छन् । यसको छोटकरीमा चर्चा तल गरिन्छ ।

5=2=1=1 k |]dk|wfg b]p*f uLt

देउडा गीतको प्रमुख विषयवस्तु नै मायाप्रेम हो । मायाप्रेम खासगरी युवायुवतीको अगाध मायालाई नै प्रस्फुटित गर्ने खालको हुन्छ भने सामान्यतया स्थान प्रेम, पारिवारिक प्रेम आदि विषयमा मायाप्रेम प्रकट हुन्छ । प्रेम शारीरिक परिप्रेक्ष्यमा मात्र नभएर आत्मिक प्रेम हुनुपर्दछ भन्ने धारणा राख्दै प्रेमी प्रेमिकाहरू गीतमा यसरी व्यक्त गर्दछन्-

चिंगाडे मैले विछोडिनु, कैले परौजन ।

परानी गैगया पनि, माया मरौजन ।

अनुहार विसरी जाउँला, विसर्देन दाँत ।

कसरी छोडेर गई होइ, यति राम्रो सात ।

यसरी प्रस्तुत गीतका माध्यमबाट हाम्रो विछोड हुनु कहिल्यै नपरोस् प्राण गए पनि वा हामीहरू मरेर गए पनि माया नमरोस् अनुहार विसर्न सकिन्छ तर माया विसर्न सकिँदैन । तैपनि विधिको विडम्बना छुटिनु पन्यो भन्ने दुखेसो पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै एउटा अर्को गीतमा पनि आत्मीय प्रेमीलाई प्राप्त गरेको खण्डमा भोक पनि नलाग्ने र सच्चा प्रेमीको प्राप्ति नै सर्वोच्च हो भन्ने मान्यता यसरी प्रकट गरिएको छ-

अछामकी बुढी गड्गा, दिपाइलकी सेती ।

साइ देख्या भौगैन लाग्दी, क्या चाइनि हो खेती ।

मन मिलेका पीरतीमा, जीउ गया लै जान्दे ।

कोख बसी बाजकलिका, गलामी माम् खान्दे ।

प्रेम केवल प्रेमीप्रेमिकाको मात्र नभएर कुनै स्थान विशेषको पनि हुने र वाध्यतावस ठाउँ छोड्नु परेपनि समयसमयमा याद आइरहने कुरा गीतमा यसरी व्यक्त गरिएको छ-

फूल राम्रो गुलाबी हुन्छ, काँडा भए पनि ।

सम्राइ लाग्दी गाँ खेतकी, टाडा रहेपनि ।

यस गीतमा आफू जहाँ रहे पनि आफ्नो जन्मस्थान (गाँ खेत)को मायाले नछोडेको कुरा बताएको छ । यस्तै एउटा प्रकृति प्रेम सम्बन्धी गीतमा वसन्त ऋतुमा पालुवा पलाएर हरियो होला र मनमा आनन्दको अनुभव होला भन्ने भावना प्रकट भएको हेरौं-

नेउला कोइला वासी जान्ना, चैत मैना वन ।

वनपखा हरियो होला, उराठ होला मन ।

यहाँ चैत्रको महिनामा पलुवा पलाउलान र वनपाखा हरियो होला र मनमा उमङ्ग आउला प्रेम जाग्ला भन्ने आशा दर्शाएको छ । यसरी मायाप्रेम देउडा गीतमा सजिलै व्यक्त हुने र यसैको आधारमा नै देउडा गीत प्रस्फुटित हुने गर्दछ ।

छ.द.ज्ञ.द सामाजिक देउडा गीत

समाजमारहेका विभिन्न परम्परागत मान्यता र संस्कृतिलाई भल्काउने भाव भएका गीतलाई सामाजिक जनजीवनमा आधारित गीत मान्न सकिन्छ । यस्ता गीतहरूमा त्यहाँको रहनसहन भेषभूषा, जातजाति, परम्परागत मान्यतालाई भल्काउने गीतहरू पर्दछन् ।

हाम्रो समाजमा दलितलाई होच्याउने चलन छ । दलितहरूले माथिल्लो मान्छेसँग छुन नहुने कुरालाई प्रस्ट्याउन खोजेको छ गीतमा हेरौं-

उइपनि भूलकी चेली, उइपनि चमान्नी ।

यतरा लस्कर माज, मै मात्र छु मान्नी ।

यस्तै पुरुषले महिलालाई होच्याउने चलन पनि छ । महिलाले रजोवति हुँदा उसले कसैलाई छुन नहुने, सार्वजनिक तथा धार्मिक स्थलमा जान नहुने भन्ने कुरालाई देउडा गीतमा यसरी भन्न खोजेको छ ।

अगि सोध्दा विसरीग्या, खाइहोइकि भोकी होई ।

यो त हो देउताको स्थान, छाउ हैकी चोखी होई ।

यहाँका वेशभूषा र गरगहनाको सम्बन्धमा पनि गीतमा वर्णन भएको पाइन्छ । जस्तै-

कान राम्रा तोला सुन, हात राम्रा बाला ।

टाटुमा टल्कन लागि, चौअन्नीको माला ।

मनको वैरी मायाजाल, धनको वैरी रिन ।

उँभो चोलो मखमल, उँधोभोटो जिन ।

शिरमा राम्रो ढाका टोपी, पाउमा राम्रो जुता ।

मैकन फुलेको हैकी, हजारीका घुता ।

विवाह गरेकी महिलाले कानमा सुनका गहना लगाउनुका साथै हातमा चाँदीका बाला लगाउछन् र गलामा पनि चाँदीका पैसाको माला लगाउने गरेको पाइन्छ भने अविवाहित केटीले भोटो कम्मर भन्दा माथिकोलाई उँभोचोली र तलकोलाई भोटो (पुरैलाई पनि भोटो नै भन्छन्) लगाउने तर लोग्नेले शिरमा टोपी र पाउँ (खुट्टा)मा जुता लगाउने मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै यहाँका मान्छेको भाग्यवादी प्रवृत्ति पनि रहेको छ । जस्तै-

जे जे लेख्यो भाविनीले, ललाटका बिच ।

खोजेर पाइन्या क्यैनै, तसै मान्नु चीज ।

पुर्व जन्म नमागेको, पाइनैन खोजेर ।

पैसा भया सुन चाँदी, पाइन्छ जोखेर ।

चिंगाड क्षेत्रमा हुने चाडपर्वको वर्णन पनि देउडा गीतमा भएको पाइन्छ । गर्खा भन्ने गाउँमा चतुर्दशीमा मनाइने, 'सिर्मा' मा जाँत बनाइने र पिलाडीमा नवमीका दिन ठुलो धुमधामका साथ दसै मनाइने गरेको वर्णन तलको देउडा गीतले यसरी गर्दछ-

गर्खाकी चद्दशी हुनी, अलाडीकी जाँत ।

निरौलीकी ठुली दसैँ, दशमीका रात ।

यहाँको समाजमा धन खाने चलन पनि छ । यस्ता विसङ्गतिमाथि व्यङ्ग्य पनि देउडामा गरिएको हुन्छ । जस्तै-

तमरा मुख्याकी चेली, माल भन्नी मालै हो ।

मुख्याकी धनचरी भैगै, औरुखी कालै हो ।

यसरी समाजका प्रचलित विभिन्न चालचलनलाई उजागर गर्न देउडा गीत सफल भएको छ । लोकसाहित्य समाजको ऐना हो भन्ने उक्तिलाई देउडा गीतले सत्य सावित गराएको छ ।

5=2=1=3 wd{wfg b]p*f uLt

धार्मिक भावधारा लिई सल्ल बगेका देउडा गीतहरू समाजमा प्रशस्त मात्रामा रहेका पाइन्छन् । हाम्रो दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा पनि धार्मिक कार्यमा विश्वास राख्ने प्रचलन धेरै छ । धार्मिक कार्यमा लाग्न वा धार्मिक उपदेश दिनको लागि पनि कहिलेकाही देउडा गीतमा भन्ने गरिन्छ । जस्तै-

हरे राम हरे कृष्ण, कति राम्रो नाम छ ।

ज्ञान हुने मानिसले, यही बोल्ने काम छ ।

बोलौं सबै राम बोलौं, यही त हो बेला ।

ऐले राम नजपेमा, पछि चिन्ता होला ।

हरि बोल राम बोल, पार तर्न्या बाटो ।

नर जीवन किन भयो, पशुजसो लाटो ।

राम नाम अति सुन्दर र बोल्नलाई सजिलो छ । ज्ञान भएका मानिसले यही जप्नुपर्छ, भगवानलाई जप्ने मौका पनि यही हो, अहिले रामलाई भुलेमा पछि चिन्ता होला नरकमा पर्नु पर्ला स्वर्ग जान पाइने छैन, मानव जीवन भएर पशुभै बनाउनु हुँदैन भन्ने धार्मिक सन्देश प्रस्तुत गीतहरूले दिन खोजेको छ ।

छ.द.ज्ञ.४ ऐतिहासिक देउडा गीत

राष्ट्रोत्थानमा समर्पित राष्ट्रिय व्यक्तित्वको महिमामा आधारित अथवा इतिहाससँग सम्बन्धित घटना विषय र व्यक्तिलाई लिएर सङ्गीतवद्ध भएका देउडा गीतहरू ऐतिहासिक गीत हुन् । ऐतिहासिक तथ्यसँग यी गीतहरू पुरै नमिले पनि इतिहासको छनक भने रहेकै हुन्छ । ऐतिहासिक गीतहरू घटनापरक व्यक्तिपरक र किम्वदन्तीमूलक पनि हुन्छन् । जस्तै-

यहाँ राणाकालमा प्रजातन्त्रको स्थापनाको लागि प्राण आहुती गर्ने सहिदप्रति लेखिएका गीत हेरौं-

नामै पनि धर्मभक्त, कामै पनि भक्त ।

प्राणको आहुति दियो, देश गरायो मुक्त ।

शुक्रराजको स्वर्गै भयो, सन्तानब्बे साल ।

बयरका रुख मुनि, काँ बसी है काल ।

ऐतिहासिक घटना सम्बन्धी २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि, नेपाली जनताले शान्तिको सास फेर्न पाएको धारण यसरी व्यक्त गरिएको छ-

सातसाल फागुनका मैना, प्रजातन्त्र आयो ।

नेपालका दाजुभाइले, शान्तिको सास पायो ।

भन्नाछन् राष्ट्रका सेवी, खाना धेरै घुस ।

मन्त्रीको आकास भयो, सत्रसाल पुस ।

छ.द.ज.छ. पौराणिक देउडा गीत

रामायण, महाभारत, कृष्णचरित्र जस्ता पौराणिक ग्रन्थबाट विषयवस्तु लिएर रचिएका गीतहरूलाई पौराणिक गीत भनिन्छ । उदाहरणको लागि रामायणको विषयवस्तुमा आधारित गीत यसप्रकार छन्-

अयोध्यामा राज्य गर्ने, दशरथ मात्र थिया ।

दशरथकी तिन रानीका, चार छोरा भया ।

रामचन्द्रको वस्त्या गद्दी, भरतलाई स्यो ।

बुबाज्यूका वचनले, वन जानु प्यो ।

हनुमान अयोध्या फर्क्यो, जम्मै लड्का पोली ।

लड्कामा असर पारी, धन्न रामका गोली ।

यहाँ अयोध्याका राजा दशरथकी तिन रानीबाट चार छोरा भए । जेठा छोरा रामचन्द्रले वन जानु पर्दा राज्यभार भरतमा गएको, वनमा सीतालाई रावणले चोरेर लड्कामा लगदा हनुमानले लड्कामा आगो लगाएको र राम र रावणको युद्ध हुँदा लड्का नै ध्वस्त पारेको कुरा माथिका देउडा गीतहरूमा संचरण भएको छ । यस्तै गीताको १० औं अध्यायमा भगवान कृष्णको मुखारविन्दुबाट मर्जि भएका दैविक वाणिलाई गीतमा यसरी उतारिएको छ-

देवतामा इन्द्र मैहुँ, वेदमा साम हुँ ।

शस्त्रधारी पुरुषमा, नरेश राम हुँ ।

पंक्षीमा गरुड मै हुँ, मुनिमा कपिल ।

आठवशुमा अग्नि मै हूँ, वृक्षमा पिपल ।

ऐरावत हात्ती मै हूँ, वेदव्यासमा मुनी ।

मान्छेका माजमा मेरो, हुन्छ नर जुनी ।

यहाँ कृष्णले सबै ठुलाठुला मध्येमा मनै हूँ, देवतामा इन्द्र हूँ, वेदमा सामवदे हूँ, शास्त्रमा उल्लेखित पुरुष मध्येको राम हूँ, पंक्षीमा गरुड हूँ, मुनिमा कपिल हूँ, जस्ता अभिव्यक्तिले भगवान सबैमा व्याप्त छ । ईश्वरबिना संसारमा केही पनि छैन भन्ने पौराणिक मान्यतालाई माथि उल्लेखित गीतहरूले प्रस्तुत गरेको छ ।

छ.द.ज्ञ.ट प्रगतिवादी देउडा गीत

समाजबाट वा ठुला व्यक्तिबाट पीडित व्यक्ति वा वर्गले आफूमाथि भएका अन्याय अत्याचारलाई उजागर गर्न व्यक्त भएका देउडा गीतलाई प्रगतिवादी गीतमा राखिएको छ । हाम्रो समाजमा, जातिपाती, ठुलो सानो, धनी गरिबहरूका बिचमा विभिन्न अन्याय र अत्याचारहरू रहेका हुन्छन् । गरिब र धनी बिचको अन्तर्संघर्ष प्रकट भएको एउटा गीत हेरौं-

कसैका खानखी क्यै नाई, कसैका खान्या नै ।

कसैका हलबल्ल छैन, कसैका वान्या नै ।

नेरु दिना भारु लिना, ब्याजको स्याज पनि ।

गाउँका साउ विदेश धाउना, रिन उठाउँना भनी ।

कसैले खानको लागि गास पाएका छैन भने कसैका खाइदिने पनि छैनन् भन्ने भाव पहिलो गीतको छ, भने अर्को गीतले नेपाली रूपियाँ दिएर भारु तिर्नुपर्ने र केही समयसम्म पैसा दिन नसकेमा गाउँका साहुसमेत भारतैमा पुगेर पैसा ल्याउने कुरा यहाँ प्रष्ट पारेको छ । त्यस्तै दलित वर्गले पनि आफूले बनाएको सामान देवतामा चढ्ने वा देवता समानै हुने तर त्यसमा आफू पूजाआजा र दर्शन गर्न नपाइने दुखेसो गीतमा यसरी पोखेका छन् ।

भरिगयो गुलाबी फूल, खाली रैग्या काँडा ।

मैले बनाएको मूर्ति, मैदेखि भै टाडा ।

हजुरका शिरको टोपी, कन्ने सिलायो हो ।

मान्छे माभ्र छुत अछुत, कन्ने बनायो हो ।

यहाँ देवताको मूर्ति आफूले बनाएको तर त्यसको दर्शन गर्न नपाइने र हामीले सिलाएको टोपी शिरमा चढ्ने तर हामी छुत भई अलग रहनु पर्ने सामाजिक परम्पराप्रति व्यङ्ग्य गर्न खोजेको छ ।

छ.द.ज्ञ.ठ ऋतुसम्बन्धी गीत

प्रकृति, मौसम र दिन, महिना वर्षको वर्णन गर्ने गीतलाई ऋतु सम्बन्धी गीतमा राख्न सकिन्छ । यस्ता गीतहरूमा वनजङ्गल कुनै स्थान, समय, मौसम आदिको वर्णन भएको हुन्छ । जस्तै- वैशाखमा बाली भित्र्याउने र जेठमा काफल पाग्ने हुँदा रमाइलो महशुस हुने कुरालाई गीतमा भनिएको पङ्क्ति केही यस्ता छन्-

वैशाख गौ जाँकी लवाइ, जेठ काफल पाग्ता ।

आषाढ जिउलाकी रोपाइँ, हली वाउस्या भाग्दा ।

यहाँ उल्लेख भएका वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ महिना समय हुन् भने काफल पाग्ने प्राकृतिक देन हो र रोपाइँ समय अनुसार हुने काम हो, यी सबैको सङ्गठनात्मक स्वरूप ऋतु वर्णन हो । प्राकृतिक रमणीयताको मायाले ओतप्रोत भएको एउटा देउडा गीत यस्तो छ-

जङ्गल राम्रो गोला देउला, गङ्गा राम्री सेती ।

तै पापी चिंगाडको माया, क्या लाग्दो हो यती ।

प्रकृतिको निःशुल्क उपहार गोलादेउला र सेती अञ्चलकै सबभन्दा ठुलो नदी सेती प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण रहेको कुरा गीतमा स्पष्ट बुझिन्छ ।

लेक राम्रा बाज गुराँस, औल राम्रा साज ।

खप्तड राइसल्लो पाइनो, गोलादेउला बाज ।

कोइली चरी कुहुकुहु, बासेका छन् वन ।

गुइला सेल चिसो पानी, क्या रमाइलो मन ।

कालो लेक रमाइलो होला, काफल पाग्न्नारे ।

साइ पोइल नजान्या होल्ली, भल्का लागन्नारे ।

जाँ साइ जान्छै ताँ मु लैजा, कम्मरमा सिउडी ।

मैना राम्रो असौजको धानको, बालो निउरी ।

प्राकृतिकले वनजङ्गललाई हराभरा बनाएभैं यी गीतहरूले प्रकृतिका रमणीयता र अद्वितीय शक्तिलाई बडो मार्मिक र सरल भाषाशैलीमा वर्णन गरिएको छ ।

छ.द.ज्ञ.घ उपदेशात्मक देउडा गीत

केही देउडा गीतहरू अर्ती उपदेश दिनको लागि मुखरित भएका हुन्छन् ।
राष्ट्रसेवीहरूलाई घुस नखानु वरु कडा परिश्रम गर्नु भन्ने उपदेश भएको गीत तल छ ।

वर्ष छोटा बयसका, दिन छोटा पुसका ।

भारी बोकी पैसा खानु, नखानु घुसका ।

हक नलाग्ने जिमी जग्गा, भोक, नलाग्न्या धन ।

पछाडि पछुतो होला, नडुलाउनु मन् ।

धन् पैसा अड्गको मैल, इज्जत नै हो ठुलो ।

एक आफ्नो वेइज्जत हुन्या, एक आँखाको फुलो ।

यी गीतहरूमा आफ्नो अधिकार नभएको कुनै पनि वस्तुमा मन नलाउनु पछि गएर पछुताउनु पर्ला धन पैसा भनेको केही होइन मान्छेको इज्जत नै ठुलो हो, अरुले पनि नराम्रो दृष्टिले हेर्छन् पराया धनमा आखो नलगाउनु भनेर उपदेशात्मक अभिव्यक्ति दिएको छ ।

यसरी विभिन्न अवधारणामा छताछुल्ल रूपमा बगिरहने देउडा गीतहरूले मनोरञ्जन दिनु यसको मूल वैशिष्ट्य हो भने प्रेमिप्रेमिका होस् श्रीमान् श्रीमती होस् जसको पनि आन्तरिक प्रेमलाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने, समाजको यथार्थ चित्रण गरी अन्याय र अत्याचारको विरोध गीतिमय ढङ्गमा गर्ने र धार्मिक ऐतिहासिक, पौराणिक र उपदेशात्मक सन्देशहरू दिने देउडा गीतको महत्व दिनानुदिन बढ्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.२ प्रस्तुतीकरणका आधारमा

प्रस्तुतीकरण भनेको देउडाको प्रायोगिक पक्ष हो देउडा प्रस्तुत हुने शैली वा प्रयोग हुने तरिका नै यसको प्रस्तुतीकरणको माध्यम हो । प्रस्तुतीकरणको आधारमा देउडालाई निम्न उपशिर्षकमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

छ.द.द.ज्ञ एकल गीत

एकोहोरो रूपमा गाइने गीतलाई एकल गीत भनिन्छ । यस्ता एकल गीतमा धेरैजसो दुःख सुखका र अर्ति उपदेशका विषयवस्तुहरू प्रस्फुटित हुने गर्दछन् । एकल गीत प्रायः ठाडी भाकामा गाइने गीत हो । यसमा दोहोरो प्रसङ्ग हुँदैन, एकोहोरो रूपमा गीत अगाडि बढेको हुन्छ । यस्तो गीतमा सहभागी हुने व्यक्ति भने एक वा एकभन्दा बढी पनि हुन सक्छन् ।
जस्तै-

खाऊँ भन्या खप्तडी विष, नखाऊँ आहारा नै ।

मरि जाऊँ त बालोबैस, बाँचु सहारा नै ।

बोलूँ त पागला भन्ना, नबोलु त लाटो ।

सम्भूँ भन्या क्यै आछिन, दिल भुलाउन्या बाटो ।

यी गीतहरू एकोहोरो रूपमा आफैँले आफैँमाथि परेको दुःखलाई प्रकट गरेका छन् । यहाँ अरू कसैलाई आग्रह तथा पूर्वाग्रह गरेको छैन । खाऊँ भने असजिलो वा नराम्रो चिज, नखाऊँ त अरु आहार छैन, मरिजाऊँ भने यौवन अवस्था छ, बाँचु पनि सहारा छैन, भन्ने एकल अभिव्यक्तिले मानिसलाई जन्मेपछि जहाँ पनि दुःख नै छ, जे गरे पनि सुख छैन भन्ने सन्देश उक्त माथिल्लो गीतले दिएको छ ।

छ.द.द.द दोहोरी

दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरू दुई समूहमा विभक्त भई गाउने गीतलाई दोहोरी देउडा गीत भनिन्छ । यस्तो गीतमा खेलभन्दा गायन नै बढी हुन्छ । दुई व्यक्तिका विभिन्न सवाल जवाफ, प्रश्नोत्तर, संवाद, वादविवाद मायाप्रेम यस्तो गीतमा आउन सक्छन् । विदेशिएको श्रीमान् र घरमा उसकै बाटो हेरेर बसेकी श्रीमतीका मायाप्रेममा हुने दोहोरी यस्तो छ-

श्रीमती- हौसले हजारी लायाँ, नपैरी खणीग्या ।

ती तेरा बम्बैका पैसा, म भन्ना वणिग्या ।

श्रीमान्- मुटुका चार चिरा हुन्छन्, सम्भ्रि लिँदा खेरी ।

साउको रिन काट्टिन्या होकी, तेरा मुख हेरी ।

उपर्युक्त गीतमा श्रीमतीले विदेशमा पैसा कमाउन गएको आफ्नो श्रीमान्लाई म भन्दा पैसामा माया रहेछ मप्रति त्यति गहिरो माया रहने छ भनेर आफ्नो श्रीमानलाई हजारीको उपमा दिँदै आफूले रोपेको हजारीलाई प्रयोग गर्न नपाएकोमा दुःखी माया प्रकट गरेकी छन् भने श्रीमान्ले आफू कुनै रहरले नभएर वाध्यतावस साउको रिनतिर्नलाई विदेशिएको तर सम्भ्रिदाखेरी मेरो पनि आत्ममा ठुलो चोट परेको छ भन्ने विप्रलम्भ शृङ्गारयुक्त अभिव्यक्ति प्रकट गरेको छ । यस्तै अन्य केही गीतिमय संवाद हेरौँ-

केटा- लेकभरी कुइराले जेल्यो, भैंसी काइनी ओलाउँ ।

आजकली मुखैन बोल्ली, क्या वाक्यले बोलाउँ ।

केटी- तेरी खाना कली युग, मान्छे केमा भुलाई ।

नपाइन्त्या इन्द्रेणी फुल, त्यो मन किन डुलाई ।

केटा- बोली छ कलेजी खान्या, सवद् साहै मिठो ।

पाकेका सुन्तली दाना, क्यान हुन्छै तितो ।

केटी- दुधका उमाल माथि, क्या घुम्दो हो माखो ।

अर्काकी सुन्तला भाणी केलाई लाउनु आँखो ।

छ.द.द.घ सामूहिक गीत

धेरै व्यक्तिहरू एकआपसमा मिलेर दुई समूहमा विभक्त भई खेलिने देउडा गीतलाई सामूहिक खेल तथा नृत्य भनिन्छ । धेरै व्यक्तिहरू गोलवद्ध भई उभिएर सामूहिक रूपमा पालोपालो गरी गीत गाउने र पादतल मिलाई बाँयाबाट दायाँतिर घुम्ने गरिन्छ । यस्तो देउडामा गायन र नृत्य दुबै हुन्छ । गीत भन्ने टोलीनेता एक समूहमा एकजना हुन्छ र पहिला टोली नेताले ठुलो स्वरमा गीतलाई भट्याउँछ र त्यसपछि उसको समूह भित्रका सबैले स्वरमा स्वरमिलाई गीत गाउन थाल्छन् । दुई समूहमा विभक्त हुने भएकाले यसमा संवाद, वादविवाद प्रश्नोत्तर आदि गरेर एकअर्कालाई परास्त पार्ने भावना रहेको हुन्छ । दैलेख क्षेत्रमा दसैँमा गाइने गीत, विभिन्न मेलामा गाइने गीत, विभिन्न सांस्कारिक कार्यमा गाइने गीत सामूहिक गीत अन्तर्गत नै पर्दछन् । यस्ता गीतहरू केकस्ता छन् त हेरेर बुझौं-

गीतै गाल्लै भातै खाल्लै, हिट मेरा थलारा ।

गाँजो काट्नुया गजारीका, तिन पुला तलारा ।

कैकी हो फूलकी माला, गोडा मुनि पिच्चि ।

तमी त थलारा गया, सिर्मा कोद्या विच्छि ।

यस गीतमा प्रथम वक्ता चिंगाडको मान्छे हुन् तर उनी थलारामा बसाइ सरेर गएको र आफ्नो सहकर्मीलाई पनि उतै जान आग्रह गर्दा साथीले तिमि त भात नपाएर वा कोदो खान नसकेर गयौं मलाई त यहाँ खानलाई छदैछ म किन जान्छु । अर्काको ठाउँमा भनेर प्रतिउत्तर गरेको छ । यस्तै एकजना गाउँका सानो प्राथमिक विद्यालयका शिक्षक र भारतका लाहुरे बिचको गीतिमय संवाद यस्तो छ-

लाहुरे- अर्काका नान्काको भूटो, आफ्ना नान्का नै ।

दर्जा ठुलो मास्टरको, मन लाग्दो तन्खा नै ।

शिक्षक- ऐले सालका असिनाले, सेरो ल्यो फेरिल्यो ।

पाँचसयले केइन भयो, साठीले शेरोल्यो ।

प्रस्तुत दुईवटा संवादात्मक गीतिमय पङ्क्तिहरूमा नेपालको शैक्षिक स्थितिका साथै यहाँको समाजका बहुसङ्ख्यक व्यक्तिहरू गाउँमा मेहनेत गर्नु भन्दा पनि भारततिर लाग्ने र त्यहाँ राम्रो कमाई भएपनि कमाएको पैसा त्यतैतिर सिध्याएर फर्कने एउटा संस्कारकै रूपमा समाजमा चलेको कुरालाई झल्काएको छ । लाहुरेले शिक्षकलाई होच्याएर आफ्ना छोराछोरी नभएर पनि अर्काका छोराछोरीको स्याहारसुसार गर्नुपर्ने तर तलब भने धेरै कम भएको भन्छ, भने शिक्षकले हैन बढी पैसा (रु. ५००) त तिमीले कमाएका छौ तर घरमा पुग्दैन । हामीले थोरै (रु. ६०) ले पनि राम्रोसँग घरबार चलाएका छौं भन्ने राष्ट्रिय भावना पनि यहाँ मुखरित भएको छ ।

यी तिन प्रकारका गीतहरूमा एकल गीत नृत्यरहित आफ्नै जीवनमा घटेका घटना र दुःखसुखको अभिव्यक्तिको रूपमा बढीजसो प्रयोग हुने गीत हो भने दोहोरी गीत चाहीं संवादात्मक नृत्यरहित वा नृत्यसहित पनि हुन सक्ने र सामूहिक गीत भने नृत्यसहितको संवाद, वादविवाद, भलाकुसारी, चिनापरिचय आदि दोहोरो किसिमले समूहमा स्वर मिलाएर गाइने गीत हो । देउडा गीत एकल, दोहोरी र सामूहिक गरी तिन किसिमका हुन्छन् । महिलाहरूले मात्र खेल्ने खेललाई महिलाको खेल भनिन्छ । यस्तो खेलमा गीतेरु दुबैतिर महिला नै हुन्छन् । पुरुषलाई उक्त खेलमा प्रवेश गर्न दिँदैनन् । जाग्रम, तीज, गौरा र माघेसंक्रान्तिमा प्रायः महिलाको मात्र खेल हुन्छ । महिला पुरुषको खेलमा एक समूहमा पुरुष र अर्को समूहमा महिला हुन्छन् । गीतेरु एकातिर पुरुष र एकातिर महिला हुन्छन् । यो केटाकेटीको खेल हो । प्रायः लुकेर राति खेल्ने यो खेल हाल आएर सार्वजनिक समारोहमा पनि खेल्ने गरिन्छ । यस्तो खेल खप्तडमा दशहाराको मेलामा यत्रतत्र देख्न पाइन्छ । पुरुषपुरुषको खेलमा पनि दुईटै समूहमा पुरुष नै हुन्छन् । यो खेल बुढापाका तरुना सबैले खेल्छन् । यस्तो खेलमा गीतेरु पनि पुरुषनै हुन्छन् र यस्तो खेल प्रायः दसैंमा, जाँतमा र भुवामा बढी खेल्निन्छ ।

५.२.३ रसका आधारमा

कुनै पनि साहित्यको अध्ययन वा श्रवणपछि मानिसका मनमा उत्पन्न हुने भावना नै त्यसको रस हो । सामान्यतः रसका नौ प्रकारहरू मानिएका छन् । देउडा गीतमा पनि यी नौवटै रसहरू रहेका छन् । यिनको छोटो चर्चा र उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ-

छ.द.घ.ञ्ज शृङ्गारिक रसका गीत

रति र प्रेम स्थायी भाव हुने रसलाई शृङ्गाररस भनिन्छ । प्रेमिप्रेमिकाहरूले आफ्नो आत्मिय प्रेमलाई विषयवस्तु बनाई लेखिएका वा गाइएका देउडा गीतलाई शृङ्गारिक गीत अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । शृङ्गार रस पनि दुई प्रकारको हुन्छ- १) विप्रलम्भ शृङ्गार २) सम्भोग शृङ्गार । यी दुबैको उदाहरण तल हेरौं-

विप्रलम्भ शृङ्गार- रुन्छौकी सम्भेका बेला, सम्भन्छौकी कैलै ।

सम्राइ लागी मरिरैछु, घर आइजाउ ऐलै ।

ब्या अरेको भन्नु मात्रै, साइमेरा संग नै ।

फुर्कावाटी म क्या गरु, रडाउन्त्या रङ्ग नै ।

अल्काधारा चिसो पानी, मुण्टो धुनी गौरी ।

मेरा भाणी फूल फूलला, जनरिटेइ मौरी ।

सम्भोग शृङ्गार- मन मिलेका पीरतीमा, ज्यू गयालै जान्दे ।

कोख बसी बाजकलीका, गलामी माम खान्दे ।

बोली छु चिनेका जसो, आउ ओर बसी जा ।

म तेरी सम्राइले आयाँ, मुसुक्क हाँसी जा ।

माथि उल्लेखित गीतहरूलाई हेर्दा विप्रलम्भ शृङ्गारमा विछोडिएका प्रेमी प्रेमिकाहरूको विछोडका दुःख व्यक्त गर्दै, छुटेका प्रेमिलाई चाडै भेट गर्न आग्रह गरेकी छिन् । प्रेमिले मेरो फूलभाणी (प्रेमिका) माथि कसैले आसक्त हुन नहुने र चाँडै भेट गर्ने आशा देखाएको छ । सम्भोग शृङ्गारमा प्रेमीप्रेमिका सामान्य उपस्थित छन् र चाडै मायाप्रेम गास्ने प्रस्ताव राखेका छन् ।

छ.इ.घ.इ वीर रसका गीत

कुनै पनि कार्य गर्नमा उत्साह देखाउने रसलाई वीररस मानिन्छ । बल र शक्तिवतकारण वीररस उत्पन्न हुन्छ । देउडा गीतमा पनि यस्ता उत्साहपूर्ण गीत रहेका छन् ।

जस्तै-

आउँछु कोल लाउछु प्रीति, जसो हुन्छ होला ।
लायो प्रीता छोड्ने छैन, गया ज्यानै जाला ।

कैको हो घडाको पानी, सारी खाइ हाल्लछु ।
मुरे अब रै सकतैन डागो, लाइ हाल्लछु ।

यहाँ विभिन्न अवरोधका बावजूद पनि प्रीता लगाउन साहस गर्ने उत्साह र अर्काकै भएपनि आफ्नो मायालुलाई बोलाउने साहस देखाएको छ । त्यसैले यहाँ वीररस देखा परेको छ ।

छ.द.घ.घ करूण रसका गीत

आफन्तजनहरूको विछोडमा शोक स्थायी भाव भएको रसलाई करुण रस भनिन्छ ।
देउडा गीतमा पनि आफन्तजनको विछोड भएपछि मोह स्मृति चिन्ता प्रकट गरिन्छ । जस्तै-

आफू गै अर्कालाई लैगै, पीरती डोली गै ।
घाँस काट्न गएकी माइस, पानीखी खोली गै ।

अनुहार विसरी जाउँला, विसहेन दाँत ।
घरबार छुट्या केइमानेइन, वयसकी खाँत ।

यस गीतमा कुनै आफन्तजनले आफू सहित अर्को व्यक्ति समेतलाई लगेर विछोडिएको तर आफू विसर्न नसक्ने स्मृति रहेको छ ।

छ.द.घ.४ अद्भुत रसका गीत

विस्मय स्थायीभाव हुने रसलाई अद्भुत रस भनिन्छ । यसमा अनौठो वस्तु ठाउँ आदि आलम्बन विभाव, विस्मय, आश्चर्य विचित्रता आदि उद्दीपन विभाव आँखा ठुला हुनु, ट्वाल्ल पर्नु, पसिना आउनु, अक्क न बक्क हुनु अनुभाव तथा आवेग तर्क दैन्य जडता चञ्चलता उत्सुकता हर्ष भ्रान्ति आदि व्यभिचारीभाव हुन् । जस्तै-

बाघ आयो जङ्गलबाट बाखरो खानालाई ।
मैखी रे मुस्किलै पच्यो, अब भेट हुनलाई ।
नेपाल नजान्या छोरो, गर्भकी भीतरी ।
बन्दुक्या शिकारी आयो, उडिजा तितरी ।

यहाँ बाघ आयो जङ्गलवाट र बन्दुक्या सिकारी आयो जस्ता पदावलीले विस्मय उत्पन्न गरेको छ भने अन्य पदावलीहरू गीत पूरा गर्ने क्रममा मात्र आएका हुन् ।

छ.द.घ.छ रौद्र रसका गीत

क्रोध स्थायी भाव हुने रसलाई रौद्र रस भनिन्छ । देउडा गीतमा पनि रौद्ररसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा शत्रु, विराधि, विपक्षी आदि आलम्बन विभाव हमला आघात कठोर बोली आदि उद्धिपन विभाव, हतियार उठाउनु, हाँक दिनु आदि अनुभाव तथा उग्रता, आवेग आदि व्यभिचारीभाव हुन् । जस्तै-

ऐ गडाका पल्दीरैना, भात पकाया डिल्ला ।

धेरै कुरा जनगरेइ, जुणीसमाइ टिल्ला ।

यस गीतमा वक्ता रिसाएको कुरा स्पष्ट छ । धेरै कुरा नगर्नु टुपी समातेर पिट्नेछु भन्ने अभिव्यक्तिले रिसाएको थाहा पाउन सकिन्छ ।

छ.द.घ.ट हास्य रसका गीत

हास वा हासो स्थायीभाव हुने रसलाई हाँस्यरस भनिन्छ । यसमा हाँसो उठदो अनुहार, क्तियाकलाप र बोली भएको पात्र आदि आलम्बन विभाव विकृत आकारप्रकार रुपरङ्ग आदि उद्धिपन विभाव आँखाको खुम्चाई वा चिम्लाई अनुभाव, कम्पस्वेद आदि व्यभिचारी भाव हुन् । देउडा गीतमा पनि हास उठदा कुराहरू धेरै हुन्छन् । जस्तै-

मुख हेरुँ वान्तर जसी, आँखा कैला कैला ।

माइस हेरुँ दुई पैसाकी, कुरा आद्धी बौला ।

हाणीछन् भालुका जसा, जुँगा हेरुँ वाघ ।

माइस छन् जोगेनी जसा, खानाछन् सराव ।

यी गीतहरूमा काम व्यवहार र शारीरिक बनावट फरक फरक भएकाले हास्य रस प्राप्त भएको छ । यी गीतहरू दुईवटा नायक नायिकाका अभिव्यक्ति जस्ता छन् र नायकले नायिकालाई बाँदरको जस्तो मुख भएकी कैला रौँ भएकी आफू सानी पुङ्की र कुरा गर्दा धेरै ठुला गर्ने भन्दा नायिका भालुकाजस्ता दारी वाघका जस्ता जुँगा मान्छे जोगी जस्ता तर सराप (रक्सी) खाने भनेर व्याङ्ग्य गर्दा हाँसो लाग्नु स्वाभाविकै हो ।

छ.द.घ.ठ वीभत्स रसका गीत

घृणा वा जुगुप्सा स्थायीभाव हुने रसलाई वीभत्स रस भनिन्छ । घिनलाग्दो वा दुर्गन्धित प्राणी, वस्तु, ठाउँ आदि आलम्बन विभाव दुर्गन्ध विकृति आदि उद्विपन विभाव नाक थुन्नु वा खुम्च्याउनु आँखा चिम्लनु, थुक्नु व्यभिचारी विभाव हुन् । दैलेखी देउडा गीतमा पनि यस्ता घिनलाग्दा कुराहरू हुन्छन् । जस्तै-

वाटाइनी गाई बुढी मरी, मुल्लौ पुगी गन ।

डिडु खायो गणुलले, पीना खाया जन ।

उसै गडा हलबल्ल छन्, उसै गडा जूछ ।

साइको गाउँ रहडी रैछ, ठौर ठौर गूछ ।

यहाँ गाई मरेर दुर्गन्ध फैलिएको तर चिल गरुडले त्यसलाई ढिँडो जस्तै खाएकाले घिन लाग्दो छ भने अर्को गीतमा गाउँको चित्रण छ जहाँ जथाभावी दिसापिसाव गर्ने र पुरै गाउँ नै दुर्गन्ध हुने घिनलाग्दो कुरा छ ।

४.द.घ.ड भयानक रसका गीत

भय स्थायीभाव हुने रसलाई भयानक रस भनिन्छ । यसमा डरलाग्दा भुतप्रेत, मसान, अत्याचारी आदि आलम्बन विभाव डर, त्रास आदि उद्विपन विभाव कम्पन आउनु, स्वर विग्रिनु रौं ठाडा हुनु, पसिना आउनु, रुनु आदि अनुभाव तथा त्रास दैन्य, आवेग मोट चिन्ता, शंका आदि व्यभिचारी भाव हुन् । देउडा गीतमा पनि त्रासपूर्ण गीत हुन्छन् । जस्तै-

जताततै बोल्न लाग्या, बन्दुगका गोली ।

केलाई गरी सँगी सुवा, तसो रुखो बोली ।

भालु आयो खोलाइ खोला, लेक कोद्या खाइग्यो ।

एकै ढिका असिनाले, जमाई खेती लैग्यो ।

यहाँ जताततै बन्दुकका गोलीका आवाज, भालुको आगमन र असिनाले मानवमा भय पैदा गराउने त्रास देखाउने कुरा व्यक्त भएको छ ।

छ.द.घ.ढ शान्त रसका गीत

शम वा निर्वेद स्थायी भाव हुने रसलाई शान्त रस भनिन्छ । यसमा अनित्य संसार, वैराग्यभाव तत्वज्ञान आदि आलम्बन विभाव सत्सङ्ग, तीर्थ शास्त्र चिन्तन नीति शिक्षा ईश्वर दर्शन उद्विपन विभाव त्याग रोमाञ्च भीरुता आदि अनुभाव तथा हर्ष, दया, मति, स्मृति आदि व्याभिचारी भाव हुन् । देउडामा शान्तरसका गीतहरू धेरै छन् । जस्तै-

कृष्ण जस्ता गोरुगवाला, राम जस्ता शिकारी ।
युधिष्ठिरको बनवास, सुदामा भिकारी ।
त क्या कृष्ण गाई हेद्धा हुन, रचिएका लिला ।
सबैले सामना गर्नु, आइपरेका बेला ।
गाई बुढी बटौली लागि, सँगै गयो छाउनु ।
हुनीहार सबैलाई भयो, हृदय क्या रोउनु ।

प्रस्तुत गीतहरूले भगवान कृष्णले पनि गाई गवाला हुनु, रामले राज्य त्यागी बन जानु र सीताहरण हुँदा काल्पनिक मृगको शिकार गर्न थाल्नु, युधिष्ठिरले राज्य छोडी बनवास जानु, कृष्णका साथी सुदामाले भिकारी हुनु प्यो भने हामी त मानव हौं, विभिन्न दुर्घटनाहरू पर्न सक्छन् । धैर्य धारण गर्न सक्नुपर्छ भनेर शान्तिको सन्देश दिएको छ ।

यसरी देउडा गीतलाई नौवटै रसका आधारमा वर्गीकरण गरिएबाट गीतहरूमा पनि साहित्यिक रस प्राप्त हुने अनुभव गर्न सकिन्छ । रसका आधारमा देउडा गीतहरू सिर्जनात्मक साहित्यभन्दा पनि उच्चकोटीका छन् ।

५.२.४ लय वा भाकाको आधारमा

भाका भनेको एक किसिमको गीत गाउने शैली हो । गीतलाई लामो तरिकाले गाउन र बढी मनोरञ्जन थप्न गीतको विचविचमा केही थेगोहरू जोडिन्छ जसलाई भाका भनिन्छ । भाकाले गीत गाउनेको स्वरमा मिठास थप्ने गर्दछ । भाकालाई लय वा सङ्गीत पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । भाकाको आधारमा देउडा गीतलाई निम्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

छ.६.४.३ जदी भाका प्रयोगका गीत

गीत गाउँदा एकहोरो रूपमा चर्को स्वरले गाउने भाकालाई ठाडो भाका भनिन्छ । ठाडो भाका एकल, दोहोरी वा सामूहिक पनि हुनसक्छ । सामूहिक रूपमा गाइने भाका चर्को नभएर विस्तारित हुन्छ । यसमा विस्तारै स्वर घुमाएर लामो पारेर गाइन्छ । ठाडो भाका प्रायः एकल हुने पाइएको छ । यसमा एक व्यक्तिको दुःख, सुख वा विचार व्यक्त भएको हुन्छ । यस्तो भाकामा अधिपछि केही जोडिदैन । लेखे जस्तै सिधै पढिन्छ । जस्तै-

बाटालाई मसुरी काफल, चैत पागन्लाग्यो ।
भन माया मरला भन्ना, भन्पो लागन्लाग्यो ।
कै मर्धको रिन खायाँ हुँ, कैजुनी हाया हुँ ।
दुइवर्षका उमेरमी, म कसन मया हुँ ।

यति लामा समुन्दर, पानीको धारो नै ।

हेरु त वड्पिपल देख्तो, वसु चौतारो नै ।

यी गीतहरूलाई सरसर्ती पढ्दा पनि ठाडी भाका उत्पन्न भइहाल्छ, यस्तो भाकामा थेगो आदिको प्रयोग गर्नुपर्दैन ।

छ.द.४.द देशभाका प्रयोगका गीत

देउडा गीतको एक हरफलाई एकपटक गाएर फेरी आधा गाउने प्रक्रियालाई डेढी भाकामा राख्न सकिन्छ । यस्तो डेढी भाकामा पछिल्लो पदलाई दुईपटक गाएर पहिलो पदलाई पछि एकैपटक गाउने गरिन्छ । जस्तै-

काफल पागन्नारे, काफल पागन्नारे, कालो लेक रमाइलो होला ।

भल्का लागन्नारे, भल्का लागन्नारे, साइपोइल नजान्या होल्ली ।

मेरा फूलका भाणी, मेरा फूलका भाणी, घामलाग्या ओइलाएइ जन ।

दिपावली छाणी, दिपावली छाणी, जनफूलेइ पुसका मैना ।

भाषाले बगाउना, रुखा वचन धेरै लाउना, भाषाले बगाउना ।

बोलीले अगाउना, व्यवहार सर्पका जसो, बोलीले अगाउना ।

यहाँ पहिला लेखिएका पदावलीहरू दुईपटक लेखिएका छन् । यी पदावलीहरू अन्तिममा रहेका र नदोहरिएका पदावलीका पछाडीका हुन तर यहाँ गायनका लागि अगाडि आएका छन् । भाका गायनमा प्रयोग हुने भएकाले लिखितमा यसको व्याख्या त्यति स्पष्ट हुन सक्दैन ।

छ.द.४.घ थेगो प्रयोगका गीत

गीत गाउँदा त्यसमा केही स्थायी अन्तरा जोडेर गाउने प्रक्रियालाई थेगो प्रयोगको भाका भनिन्छ । यस्ता थेगोहरू सुरुमा, बिचमा र अन्यत्यमा प्रयोग गरिन्छन् । केही थेगोहरू आधा सुरुमा र आधा बिचमा वा अन्त्यमा पनि थपिन्छन् । जस्तै-

नेपाल हनुमान ढोका, भुल्घाट भोलुङ्गे पूल ।

छत्रछाया याँ छ मेरा, फुलिरै हजारी फुल ।

मेरो मनमा साइको माया, भुल्घाट भोलुङ्गे पूल ।

साइका मनमा के छ मेरा, फुलिरेइ हजारी फुल ।

कालो लेक अनारो हुन्छ, भुल्घाट..... ।

बोल बोल भैसी घाणा, मेरा फुलिरेइ ।

जीन्दगी चलाउनु भएई, भुल्घा भोलुङ्गे पूल ।
 मन परेका भाणा, मेरा फुलिरेइ ।
 पुर्वमा खरानी पच्यो, चिंगाडतली शैनशेरो ।
 क्या राम्रा छन् जीव, कठै हारेको करममेरो ।
 पश्चिमतिर अश्वालामा, चिंगाडतली शैन शेरो ।
 निवास गर्छन शिव, कठै हारेको करम मेरो ।
 छमक्क, छमक्क । नेपाल, हनुमान ढोका ।
 छमक्क, छमक्क । तस्वीर टाँसेकाइछन्, भिनाजु ।
 छमक्क, छमक्क । मन मेरो साउनकी रात ।
 छमक्क, छमक्क । दन्त हाँसेकाइछन् भिनाजु ।
 न मैले कोपिला टिप्नु, खप्तडकी रानी चरी ।
 न फूल पैरनु, कठै, माया रै जाउ जनमभरी ।
 कैलहो फूलवारी लाउनु, खप्तडकी रानी चरी ।
 कैलहो पैरनु, कठै, माया रैजाउ जनमभरी र ।
 कठैदैन, न मैले निखलै खायाँ न मैले दुध पाया ।
 कठैदैन, न त हास्या न त रोया यसाइ दिन भुत्कायाँ ।

माथि उल्लेखित देउडा भाकाहरूमा भुल्घाट भोलङ्गे पुल बिचमा र अन्तमा प्रयोग भएको छ र चिंगाड तली शैनी शेरो पनि मध्य र अन्त्यमा नै प्रयोग भएको छ । छमक्क छमक्क भन्ने भाका सुरुमा र मध्येमा प्रयोग भएको छ भने अन्तमा 'भिनाजु' थेगो जोडेको छ । खप्तडकी रानीचणी पनि मध्येमा र अन्त्यमा नै प्रयोग भएको छ भने खप्तड निडाली चाही सुरुमा र मध्यमा भने आधा मात्र प्रयोग भएको छ । जेहोस् यसबाट थेगोहरू जहाँ पनि जस्तोसुकै पनि जोड्न सकिन्छ भन्ने बुझाउँछ । यसरी देउडा गीतलाई वर्गीकरण गर्दा विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ । यहाँ देउडा गीतलाई विषयवस्तुका आधारमा प्रेमप्रधान, सामाजिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक पौराणिक, प्रगतिवादी, प्राकृतिक, उपदेशात्मक विभाजन गरिएको छ भने प्रस्तुतीकरणका आधारमा एकल, दोहोरी र सामूहिक गरी वर्गीकरण गरिएको छ । रसका आधारमा वर्गीकरण गर्दा शृङ्गार, वीर, करुण अद्भुत, रौद्र, हास्य, विभत्स र शान्त रसमा विभाजन गरिएको छ । लय वा भाकाको आधारमा ठाडी भाका डेढी र थेगो प्रयोगको भाका गरी तिन भागमा विभाजन गरिएको छ ।

५.३ दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको विश्लेषण

देउडा गीतको विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत सङ्कलनसँग सम्बन्धित दुई हरफको एक गीतलाई नै आधार मानी यसैको केन्द्रबिन्दुमा देउडा गीतका तत्वहरू शब्द शक्ति र विषयवस्तुलाई लिएर यसको विश्लेषण गर्न प्रयास गरिएको छ ।

देउडा गीतमा संरचनामा भावविधान लयविधान छन्द र अन्यानुप्रास रहने हुँदा यसलाई लिखित वा सिर्जनशील साहित्यको काविता विधाको नजिकबाट हेर्न सकिन्छ किनकि भाव, लय, छन्द जस्ता तत्वहरू कवितामा पनि रहेका पाइन्छन् । देउडा गीतमा रहने यिनै विभिन्न अङ्गहरू र विषयवस्तुको आधारमा यसको विश्लेषण निम्न शीर्षकमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

५.३.१ देउडा गीतको तत्वगत विश्लेषण

देउडा गीतको संरचना प्रयोग हुने विभिन्न अङ्गहरूलाई आधार बनाई यसको तत्वगत विश्लेषण निम्नप्रकारले गर्न सकिन्छ ।

छ.घ.ञ.ञ देउडा गीतमा भावात्मकता

देउडा गीतले व्यक्त गरेको केन्द्रिय कथ्य वा भाव नै यसको मुटु हो । यसलाई भाव, रस, सौन्दर्य, अर्थ, सन्देश पनि भन्न सकिन्छ । भावले देउडा गीतमा रहेका शब्द र समग्र गीतको अर्थ प्रकट गर्ने गर्दछ । भाव वा विचार प्रत्येक हरफ तथा गीतमा फरक फरक हुन सक्छ ।

देउडा गीतमा रति, हाँस, वैराग्य, क्रोध, शोक, विस्मय आदि भाव रहेका हुन्छन् । जसमध्ये बढी प्रयोग हुने रतिभाव नै हो । यसमा रहने विभिन्न भावहरूलाई निम्न उदाहरणहरूबाट विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक छ-

रतिभाव- गैला सेल बसी रनु पाक्याका आमा खानु ।

बल्लीका कोखेला बसी पल्लीका माम खानु ।

भोटेनी विस्कृनी हाल्ली, भोटेका पाखीमी ।

मौरी भेष बाजकलिका, वस्तछु काखीमी ।

हिउनका केलारेला, बरिखाका आरु ।

बाडुली लागेकी लागेई, काँ छौ मेरी प्यारु ।

प्रस्तुत गीतहरूमा प्रेम, विछोड भएको र प्रेमीप्रेमिकाहरू एकआपसमा भेट गर्न आतुर रहेका छन् । प्रेमीले प्रेमिकालाई चुलोको डोरीमा भुण्डिएर आफू कहाँ आउन आग्रह गरेको

छ । जो अतिशयोक्तिमूलक छ । अन्तिम हरफले दुबै प्रेमिप्रेमिका नजिक भएको र प्रेमीले काखमा बस्न दिन आग्रह गरेका छन् । तसर्थ यहाँ रतिभाव उत्पन्न भएको छ ।

वैराग्य भाव

शान्ति, सम, निर्वेद वा शान्तरसमा वैराग्य भाव रहन्छ ।

जस्तै- कृष्ण पनि गोरु ग्वाला, राम पनि शिकारी ।

युधिष्ठिरको बनवास, सुदामा भिकारी ।

जे जे लेख्यो भविनीले, निधारका बिच ।

धर्म मान्या मानिसले, उही मान्नु चिज ।

यहाँ भगवान कृष्णले गाई चराउन वन जानु, रामले राज्य त्यागेर वनमा गई शिकार गर्नु, युधिष्ठिरले राज्य समेत बेचेर बनवास लाग्नु, सुदामाले भिकारी हुनु पयो । यस्ता अवश्यभावी कुराहरू भाविनीले लेखेका हुन्छन् जस्तो पयो त्यहीलाई स्वीकार गर्नुपर्छ भन्ने वैराग्य ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।

उत्साह भाव

कुनै पनि काम गर्ने इच्छालाई उत्साह भाव भनिन्छ । जस्तै-

धैं हेदै चर्क्याका डाडा, क्या राम्री जूनपणी ।

आइजान्छु सुनाउली कोल, अद्धोछु मनपणी ।

पातलका पर्पुनेरा, पानी खाइ हाल्लो छु ।

मु रे अब रैसक्तैन, डागो लाइ हाल्लो छु ।

यी गीतहरूमा विभिन्न वाधाव्यवधानका बावजुत पनि एउटा मायालुले आफ्नो मायालुसँग भेट गर्ने जस्तो परेपनि आउन र बोलाउन साहस देखाएको छ । तसर्थ यहाँ उत्साह वा वीरभाव प्रकट भएको देखिन्छ ।

करुणभाव

आफन्तजन तथा आफ्नो मन परेको स्थानबाट विछोड हुनु वा आफन्तको दुःख पर्नुले उत्पन्न हुने शोक चिन्ताले करुणभाव उत्पन्न गराउँछ । जस्तै-

दिन गया बादलपछि, रातपरी जानेइन ।

यति चाँडै जन्मथात, छुट्टेला मानेइन ।

रुनाले कर्णाली वगी, रोक्किनाइन आँशु ।

साइ सम्भे हृदय रुनो, म कसरी हाँसु ।

प्रस्तुत गीतमा सूर्य बादलमा ढाकेकोले राती भएको थाहा नहुनु भनेको आफ्नो जन्मघर छुट्न लाग्दा थाहा नभएको तर छुटिसकेपछि आफूलाई एकदम ग्लानी भएको र अर्कोमा कुनै आफन्त प्रेमी वा जोसुकैलाई पनि सम्भदा आत्म रोएको हास्न नसकिने कुरा प्रष्ट भएकोले यहाँ करुणभाव व्यक्त भएको छ ।

क्रोधभाव

कसैले गिज्याउँदा गाली गर्दा कुनै नराम्रो काम गर्दा उसप्रति रिसाउनु नै क्रोध हो । देउडा गीतमा क्रोध भाव पनि उत्पन्न भएको हुन्छ । जस्तै-

अकास टुडीका रुख, चीलकी खुर्खुट्टि ।

वर्ता कुरा जन अरेइ, भाँचुला मुर्कुट्टी ।

उदो लोट्टो कभो लोट्टो, गोर्खालीको गुण्टो ।

याद राखेइ विचार राखेइ, फुटाइ दिउँला मुन्टो ।

यहाँ धेरै कुरा नगर पाखुरा भाँची दिउँला याद गरेर बोल्नुपर्छ जथाभावी बोल्ने भनेर क्रोध भाव व्यक्त भएको छ ।

हाँसो भाव

हाँसो उठ्दा खालका अभिव्यक्तिलाई हाँस भाव अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । विचित्र किसिमको आकृति वा व्यवहार, स्वर भयो भने हाँस भाव हुन्छ । जस्तै-

घामले फूलेका हुन्कि, कठै तम्ना दाडी ।

नान्कासँग खेल खेल्ला छौ, नित्यकर्म छाडी ।

आँखो लाउना छोटीतिर, पाठ अद्दा चण्डी ।
बाज्या तमी काँ जान्या हौ, घर बजेइ छन्कि ।

यहाँ बुढा मान्छे दारीजूडा फूलेका तर युवायुवतीहरूका खेलमा खेलन लाग्दा युवाहरूले बुढालाई गिज्याउँदै नित्यकर्म गर, युवतीतिर नहेर चण्डीपाठ गर घर जाउ जस्ता हाँस उठ्दा कुरा गरेका छन् ।

विस्मय भाव

अनौठो वा अपत्यारिलो घटना भयो भने विस्मय भाव व्यक्त हुन्छ । यसमा अतिशयोक्तिमूलक घटनाको वर्णन हुन्छ । जस्तै-

मध्यरात बेल उदाइगै घाम, ताप्या भ्या ताप ।
आइगयाँ बान्नीको बेल, सबै खेल लाग ।
बाघले बाखरी लैगयो, पड काँठाइकाँठा ।
मेरो माया साँची राखेइ, चुल्ठी आठाइआँठा ।

यहाँ रातमा सूर्य उदाएको र बाघले बाखालाई लगेकोमा विस्मय भाव व्यक्त भएको छ । रात्रीमा सूर्य उदाउनु र मानिसलाई सूर्य मान्नुले यहाँ विम्व र अलङ्कारका साथै अतिशयोक्तिमूलक अभिव्यक्ति छ ।

घृणाभाव

कुनै पनि दुर्गन्धित वस्तुलाई देख्दा मानिसको मनमा एउटा जुगुप्सा हुन्छ भने त्यसलाई घृणाभाव मानिन्छ ।

ओरिपरि हड्डीमासु, धन्न राउस्याकोट ।
यत्रतत्र दुर्गन्धै छ, तै मसान घाट ।

चिहानमा हड्डी मासु हुनु स्वाभाविकै हो तर यहाँ हड्डी मासु भन्दा दुर्गन्धको वा घृणा भाव पैदा भएको छ । राउसेकोट भनेको एक मसानघाट हो ।

डरभाव

केही वस्तु देख्दा वा सुन्दा मनमा भय वा त्रास उत्पन्न हुन्छ भने त्यहाँ डरभाव उत्पन्न हुन्छ । डरलाग्दो जनावर, मान्छे वा सन्देशबाट यस्तो भाव प्रकट हुन्छ । जस्तै-

आइगयो भालुको चल्लो, भागकलि भाग ।

औल है अजिङ्गण आयो, लेक आयो वाग ।

यहाँ भालु, बाघ र अजिङ्गर जस्ता भयानक डरलाग्दा जीवजनावरहरू आएका ले तिमीलाई खान्छन् भाग भन्ने भाव प्रकट गर्दा एक किसिमको डर उत्पन्न भएको छ ।

देउडा गीतमा विभिन्न किसिमका भावहरू प्रकट भएका छन् । विभिन्न विषयवस्तुलाई अंगालेर देउडा गीतले भाव प्रकट गर्दछ । एउटै गीतमा पनि एकभन्दा बढी भाव वा सन्देश यस्ता गीतहरूमा प्रकट भएको हुन्छ ।

छ.घ.ज.ङ देउडा गीतमा लयात्मकता तथा श्रुत प्रयोग

छन्द हुनका लागि लय हुनु आवश्यक हुन्छ भने लय छन्द बिना पनि रहन सक्छ । देउडा गीतमा भने लय र छन्द अनिवार्य रूपमा रहेका हुन्छन् । लयले देउडा गीतलाई सङ्गीतमयता प्रदान गर्छ भने छन्द निश्चित वर्णमा बाँधेको हुन्छ । देउडा गीत लोकलय र वार्णिक छन्दमा रहेका हुन्छन् । देउडामा एक हरफमा १४ अक्षर रहन्छन्, गीत पूरा हुनलाई २ हरफ हुनु अनिवार्य छ । एकै हरफमात्र भएमा गीत पूरा भएको मानिदैन । देउडा गीतलाई आकर्षक बनाउने अर्को महत्वपूर्ण तत्व अनुप्रास हो । गीतमा प्रयोग हुने २ चरणका अन्त्यमा समान ध्वनि भएका एक वा अनेक स्वर र व्यञ्जनवर्णको आवृत्ति हुन्छ । जस्तै-

कालो लेक रमाइलो होला, काफल पागन्नारे ।

साई पोइल नजान्या होल्ली, भल्का लागन्नारे ।

बाटालाई मसुरी काफल, चैत पागन्लाग्यो ।

भन् माया मरला भन्ना, भनपो लागन्लाग्यो ।

यी गीतहरूमा 'कालो लेक रमाइलो होला' भन्ने यो एक पाउ हो र आठौं अक्षरमा यति भएको छ र 'काफल पागन्नारे' अर्को पाउमा ६ वटा अक्षर छन् दुबैगरी चौध अक्षरमा एक हरफ पूरा भएको छ । त्यसैगरी अरु हरफमा पनि उल्लेख अनुसार नै छ । उपर्युक्त चार हरफमा २ गीत छन् र तिनमा 'पागन्नारे' 'लागन्नारे' र 'पागन्लाग्यो, लागन्लायो जस्ता अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ ।

छ.घ.ज.घ देउडा गीतमा भाषाशैली र अलङ्कार प्रयोग

अनुभूति वा विचार विनिमयको सशक्त माध्यम भाषा हो । भाषाशैली भनेको भाव प्रकाशनका लागि गरिने अभिव्यक्ति कौशल हो । देउडा गीत पद्यात्मक सरल, अलङ्कारिक र वर्णनात्मक भाषाशैलीमा प्रस्तुत हुने लोकसाहित्यिक विधा हो । गायक तथा लेखकले जुन अर्थ दिन खोजेको हो । त्यो अर्थ बुझाउने गीतको कला नै भाषाशैली हो । देउडा गीत जनसाधारणको गीत भएकोले यसमा प्रयुक्त भाषा सरल सुबोद्ध र स्थानीय हुन्छ भने शैली चाहीं सरल अलङ्कारिक र वर्णनात्मक हुन्छ । जस्तै-

नेउला कोइला वासी जान्ना, चैत मैना वन ।

संसारै हरियो होला, उराठ होला मन ।

यस गीतमा प्रयोग भएको भाषाशैली सरल छ । यहाँ चैत्रको महिनामा वसन्त ऋतुको आगमनले आलङ्कारिक लेकमा पलुवा पलाउने र हरियाली बढ्ने यसको कारणले मान्छेको मनमा अर्कै उमङ्ग आउने भन्ने कुरा बुझ्नका लागि सजिलै छ । तर यसको आलङ्कारीक अर्थ भने फरक पनि हुन सक्छ । यस गीतमा प्रयोग भएको चैत महिना (वसन्त ऋतु) यौवनको प्रतीक हो भने 'हरियो संसार हुनु' इच्छा आकांक्षा हुन जसले गर्दा मनमा एकप्रकारको उमङ्ग पैदा गर्दछ भन्ने अलङ्कारिक विम्ब प्रतीकको पनि प्रयोग भएको छ । जसले गर्दा गीतमा अर्कै मिठास थपिन गएको छ । यस्तै उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको एउटा अर्को गीत हेरौं-

प्रभातका सूर्यजसी, पुनीका जुनजसी ।

पित्ता लाइजा मैना चरी, मेरा कोल वसी ।

यहाँ एउटा प्रेमीले प्रेमिकालाई सूर्य र चन्द्रमासँग तादात्म्य (उपमा) देखाइ मैनाचरीको प्रतीकको रूपमा आफ्नी प्रियशीलाई संबोधन गरेको छ । आफ्नो घरमा आउन र माया गाँस्न आग्रह गरेको छ । देउडा गीतमा विम्बर प्रतीकको प्रयोग गर्दा प्रकृतिलाई मानविकरण गर्ने प्रचलन बढ्दो छ । जस्तै-

सम्भन्छैकी विसरीगै, सुन्तलीका वोट ।

तुरैगै जन्मेका ठौर, मु रैगया भोट ।

मैकन फूलेको हैकी, हजारीका फूल ।
फूल टिप्या रिसाउन्त्या हैकी, काकणीका भूल ।
बढदै रेइ सिलंगाडाली, सबैलाई सेल्दिएई ।
सबैमाथि छायाँ राखेइ, उदाउन्त्या बेल भएई ।

यी गीतहरूमा प्रयोग भएका सुन्तलीबोट प्रेमिकाको रूपमा हजारी फूल र काँक्राको भूल (लहरो) प्रेमीको रूपमा सिलङ्गाडाली र बेल (सूर्य) कुनै होनहार व्यक्ति प्रेमी छोरा राजा जो पनि हुनसक्छ आदि प्रतीकका रूपमा आएका छन् । यहाँ यी प्राकृतिक विम्बहरूलाई मानवीकरण गरी सम्बोधन गरिएको छ ।

५.३.२ देउडा गीतको अर्थगत विश्लेषण

देउडा गीतमा रहेको शब्दशक्तिलाई आधार बनाई निम्न तिन प्रकारले यसको अर्थगत विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

छ.घ.ङ.ञ देउडा गीतमा अभिधार्थ

देउडा गीतमा प्रयोग भएका शब्दहरूले साधारण कोशिय अर्थ प्रकट गरेमा त्यस्ता गीतलाई अभिधात्मक देउडा गीत भनिन्छ । अभिधात्मक गीतहरूमा कुनै विम्ब, अलङ्कार, लक्ष्यार्थ वा व्यङ्ग्यार्थ नभएर सरल रूपमा अर्थ प्रष्ट हुन्छ । जस्तै-

साउँको रिन रैजान लाग्यो, जीन्दगानी भरी ।
म भन्या विदेश जान्छु, बसेइ मेरी प्यारी ।
कैलाई दिउँ मनका कुरा, कोछ याँ सुन्दिन्या ।
जाँ पनि उराठै लाग्दो, कसरी भुल्लिन्या ।
धर्म गर्नु कर्म गर्नु, नखानु चोरेर ।
आँखिर यो संसारलाई, जानुछ छोडेर ।

यी उल्लेखित गीतहरूमा साहुको ऋण तिर्न विदेश जानुपर्ने भएकोले आफ्नी प्यारी श्रीमतीलाई घरमा दुःख नमानेर बस्न आग्रह पहिलो गीतमा गरेको छ भने दुःखका वेदना सुन्ने कोही छैन जहाँ पनि उराठ छ कसरी भुलाउने भन्ने दुखेसो व्यक्त भएको छ । तेस्रो गीतमा धर्मकर्म गर चोरेर नखाउ, आखिर सबैले मर्नु नै पर्छ भन्ने उपदेश दिएको छ । यी गीतहरू बुझ्नको लागि कुनै उपमा अलङ्कार र अन्य अर्थको सहयोग लिनु पर्दैन भाव आफैँ प्रष्ट छ ।

छ.घ.ङ.ढ देउडा गीतमा लक्ष्यार्थ

शब्द शक्तिका तिन प्रकार मध्ये लक्षण दोस्रो शब्द शक्ति हो । कुनै पनि शब्दका वाक्यले दिने साधारण अर्थले सन्दर्भ बुझाउन नसकेमा त्यसलाई अर्कै अर्थमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ । त्यही दोस्रो अर्थ वा लक्ष्यार्थलाई लक्षणा भनिन्छ । देउडा गीतमा लक्ष्यार्थको प्रयोग धेरै हुन्छ । लक्ष्यार्थ बुझ्न अलि गाह्रो पर्छ । सन्दर्भ अनुसार मात्र यसको अर्थ बुझिन्छ ।

त जुन भैगै म वेल भैग्या, क्यारु माया मानी ।

राजाको दर्शन पाया, नखाएइ धो हुनी ।

यस गीतमा 'त जून भैगै म वेल भैग्या' भन्ने पदावलीले सामान्यतया वक्ता सूर्य भएको र श्रोता जून भएको भन्ने अभिधार्थ प्रकट गरेको छ तर मान्छे कहिल्यै जून र वेल हुन सक्तैन तसर्थ यसलाई लक्ष्यार्थबाट बुझ्नु जरुरी हुन्छ । लक्ष्यार्थ अनुसार ती वक्ता र श्रोता सूर्य चन्द्रमा जस्तै कहिल्यै भेट नहुने गरी विछोडिएका भन्ने अर्थ बुझ्न सकेमा पुरै गीतको अर्थ हामी कहिल्यै नभेटिने गरी विछोडी सक्थौ अब तिमीले र मैले माया मानेर साध्य छैन भन्ने हुन्छ । अर्को हरफमा 'राजाको दर्शन' ले वास्तविक राजालाई नबुझाएर ती दुवै मित्रहरूमध्येको एक हो ।

छ.घ.ङ.घ देउडा गीतमा व्यङ्ग्यार्थ

लक्ष्यार्थबाट अर्थ प्रष्ट हुन नसकेपछि व्याङ्ग्यार्थले काम गर्दछ । समाजमा विभिन्न किसिमका कुचलनहरू रहेका हुन्छन् । यस्ता कुचलनहरू माथि बाङ्गो तरिकाले प्रहार गर्ने काम देउडा गीतमार्फत पीडित पक्षले गर्ने गर्दछ, जसको कारण ठुलाबडाहरूमा आत्ममा चोट पर्न सक्छ । जस्तै-

नान्का पाल्या ठुला पाल्या, धन्य हो धन्य हो ।

हजुरको कोट सिउन्त्या सुयो, कैठौर बन्यो हो ।

साधारण अर्थमा माथिको गीतले सानाठुला सबैलाई खान, लाउन दिनु भयो सेवा गर्नु भयो । राम्रो लुगाकपडा लगाएर धेरै राम्रो देखिनु भएको छ भन्ने हुन्छ भने यसको वास्तविक अर्थ बुझ्दा सानाठुला सबै तिमीहरूका चाकर छन् तर खान लगाउन कसैलाई पनि पेटभरि दिएका छैनौ । त्यस्तो राम्रो कोट लगाएका छौ । त्यो कोट सिउने पनि हामी नै हौं । सिउने सियो बनाउने पनि हामी नै हौ । हाम्रै श्रम र पसिनाले ठुला भएका हौ भन्ने तिखो व्यङ्ग्यार्थ प्रकट भएको छ ।

५.३.३ देउडा गीतको विषयगत विश्लेषण

विभिन्न विषयवस्तुमा देउडा गीत रहने भएकोले यसका केही विषयगत आधारमा केन्द्रित रहेर निम्न तरिकाले विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

छ.घ.घ.ज देउडा गीतमा परिचय तथा भलाकुसारी

एक मानिसले अर्कोसँग पहिलो भेट हुँदा सामान्यतया चिनेकै भएपनि परिचय गर्ने गर्दछन् । देउडा गीतको श्रीगणेश पनि परिचय तथा भलाकुसारीबाटै हुन्छ । आफ्नो नाम, ठेगाना, काम आदि विषयमा एक आपसमा परिचय गरिन्छ । परिचय भइसकेपछि हालखबर खाने लाउने व्यवस्था के कस्तो छ सोधिन्छ जसलाई भलाकुसारी भनिन्छ । देउडामा पनि परिचय र भलाकुसारीका कुरा गीतबाटै हुन्छन् । जस्तै-

प्रश्न- घाँस काटेको वरपिपल, सिरुणु साजको

धेरैताई खेरी माया लाग्दो, घर काँ हो बाजको ?

उत्तर- वास्मतिका माणासित, जिरो पिनेइनकी

म तम्ना दैलेखको माइस, अभ्र चिनेइनकी

प्रश्न- ठेगको हलानु होला, टुपाको जो होला

यतरा लस्कर माज, हरिमलको होला

उत्तर- नेपाल जान्या काम परेको, सरकारी धन्छरे

हरिमल भनेको मैहुँ, क्या भन्या मन्छरे ।

प्रस्तुत गीतमा पहिलो गीतको पहिलो हरफ गीत मिलाउनको लागि मात्र प्रयोगमा आएको छ भने दोस्रो हरफमा घर कहाँ हो ? भनेर प्रश्न गरेकोमा त्यसको उत्तरमा पहिलो हरफको सन्दर्भ अनुसार अर्थ छैन । दोस्रो हरफमा मेरो घर दैलेख नै हो भन्ने उत्तर दिएको छ । तेस्रो गीतको भने प्रसङ्ग लामो छ । २०२७ सालतिरको कुरा हो बभाङ् जिल्लाका हरिमल नाम गरेका देउडा गायकलाई श्री ५ महेन्द्र विरविक्रम शाह देवले देउडा गाउनको लागि काठमाडौँमा बोलाउँदा घरबाट आउने क्रममा बाटोमा साथीहरूसँग हरिमल हिड्दै गरेका समयमा उनलाई चिन्न घँसारी आइमाईहरूका मनमा उत्सुक लागेछ र उक्त गीतमय प्रश्न गरेकी रहिछन् र त्यसैको उत्तरमा हरिमलले उक्त अन्तिम गीत भनेको कुरा सुनिन्छ ।

देउडामा भलाकुसारी

तमी हौ टाढाका माइस, खाइ हालेकी भात ?

सञ्चै छन्कि फूलकोपिला, सञ्चै छ कि गात ?

ल्वाड किन्या मरिच किन्या, जिरो पसलै छ ।

गातगुशल हजुरको के छ, याँ त असलै छ ।

स्पष्ट गीतबाट बुझिन्छ कि प्रश्नकर्ताले घरमा सबै आरामै छन् कि खाना खानु भयो कि भनेर सोध्दा उत्तरदाताले म त ठिकै छु वरु तपाइको पनि भन्नुस भनेर प्रश्नकर्ताको पनि समाचार जान्न खोजेको छ ।

छ.घ.घ.देउडा गीतमा आशीर्वाद (आसिका)

कसैले कसैलाई राम्रो होस् भनी इच्छा व्यक्त गर्नु नै आशीर्वाद हो । आशीर्वाद कसैले आफूले मागेको चिज पाएमा दिने गर्छन् यसलाई आसिका भनिन्छ । यस्तो आसिका समूहले व्यक्तिलाई दिन्छ भने छोराले बुबालाई ढोग्दा बुबाले दिने आसिका पनि आशीर्वाद हो । देउडा गीतमा पनि यस्तो आशीर्वाद रहन्छ । जस्तै-

जय होइ जाउ पाल होइ जाउ, रौतेलो तप्पीजाउ ।

मनले सोचेका जसो, कर्ममा लेखिजाउँ ।

बाँची रएइ पलाइ रएइ, ठूलो अरेइ मन ।

मरिजाउँला विसद्या नै, तेरालाया गुन ।

तपाइँको जय होस् कल्याण होस्, सन्तान होऊन, तपाइँको मनोकाङ्क्षा पूर्ण होस्, बाँची रहनु होला, ठूलो मान्छे हुनु होला, तपाइँको गुण म कहिल्यै मरेपनि बिसने छैन भन्ने आशीर्वाद उक्त दुई गीतहरूले दिन खोजेको छ । आशीर्वाद दिने र लिने व्यक्ति जो पनि हुन सक्छन् त्यो त अज्ञात नै छ ।

छ.घ.घ.देउडा गीतमा गाली-गलौज

हाम्रो दैलेखी समाजमा काका, भतिजामा सासूको श्रीमान् भएस् भन्ने गाली भिनसालीमा भाइबहिनी स्याहार्ने गाली र त्यस्तै देवरभाउजूमा पनि गाली, ख्यालठट्टा गरिन्छ । यस्तो गाली मार्मिक र घुमाउरो पाराले देउडा गीतमा गरिन्छ । देउडा खासगरी मनोरञ्जनको लागि प्रयोग गरिने हुनाले भगडा हुने किसिमको गाली यसमा हुँदैन । गालीमा व्यङ्ग्यात्मक अर्थ हुन्छ । जस्तै-

घाँसकाटी कन्नेव लैग्यो, तेरा जिउली खेत ।

धेरै अन्धा गाल्पाइएला, लामा गर्नु चेत ।

यस गीतमा प्रयोग भएको 'जीउली' शब्दको श्लेष अर्थ छ । यसको एउटा अर्थ खेतको ठुलो भागलाई जिउली भनिन्छ, भने अर्को अर्थमा जीउ भन्नाले स्थानीय भाषामा सासूलाई लिई भन्ने अर्थ बुझिन्छ । तसर्थ यस गीतको सामान्य अर्थ तिम्रो ठुलो खेतको घाँस चोरले काटेर लग्यो धेरै चोरेमा गाल पर्ला भन्ने हुन्छ, भने यसलाई गहिरिएर बुझ्दा तिम्रीले खेतमा गएर सासू बेहोर्ने (काम गर्नु) । यस्तो गर्नु भने गाल वा पिटाइ पाइएला होस् राख्नु भन्ने अर्थ स्पष्ट भएको छ । त्यस्तै एउटा अर्को गीत हेरौं-

डिट दाली भिटा दाली, माज गौं काजली

वयसको बौलो जोवन, कैखिलाई साँचल्ली

यहाँ पनि 'दाली' र 'काजली' शब्दहरूको श्लेष अर्थ आउँछ । साधारणतया दाली भन्नाले खन्नु भन्ने हुन्छ, भने यहाँ दा र ली दुबै वर्णको आ-आफ्नो अर्थ छ । दा-दाई, ली-बेहोर्नु अथवा दाजु व्यहोरी र काजली शब्दले गहुँको भुस्सालाई बुझाउँछ । तर यहाँ काज वा काजी+लिई = काजली अर्थात् भाइसँग विवाह गरी (भाइ+व्यहोरी) जस्तो व्यङ्ग्य गरेको छ । सामान्यतया यस गीतको अर्थ राम्रो खनेर गौंको बाली राम्रो उब्जना हुन्छ, तिम्रीसँग तागत (शक्ति) छ काम गर भन्ने बुझिन्छ, तर यहाँ दाजुभाइहरूसँग आफ्नो यौवनको उपयोग गर भन्ने व्यङ्ग्यार्थमा गाली प्रकट भएको छ ।

दिली गडा फुली बल्ल, बैनालीका शेरा ।

गाली गलौज क्या अद्धाछौ, क्यागल्टी छन् मेरा ।

यस गीतको सामान्य अर्थ बैनाली नामक खेत (शेरा) को दिली भन्ने गडामा फूली नामक गोरु छ । तपाईं किन गाली गर्दै हुनुहुन्छ मेरो के गल्टी छ र भनेको बुझिन्छ । तर व्यङ्ग्यार्थमा बुझ्दा तिम्री दिदी, बहिनीहरूका श्रीमान हुनुला मलाई गाली किन गर्छौं आफू खराब छौं भनेर सालीले भिनालाई, भाउजूले देवरलाई भनेको भान हुन्छ ।

छ.घ.घ.४ देउडा गीतमा दुःख

मानिसलाई आफ्नो जीवनमा दैनिक गुजारा चलाउनको लागि विभिन्न चिज वस्तुको आवश्यकता पर्दछ । यी दैनिक आवश्यकता तथा आधारभूत कुराहरू सहज रूपमा प्राप्त गर्न नसकेमा मान्छे दुःखी हुन्छ । देउडा गीतलाई सुखदुःखको साथी पनि भनिन्छ । जब मान्छेलाई दुःख हुन्छ तब उसको आफ्नो मनमा एककिसिमको बह उत्पन्न हुन्छ र एकलै भएको वा उराठ लागेको समयमा देउडामार्फत् व्यक्त गर्न थाल्दछन् । विशेषगरी देउडा गीतमा एकल विलाप, छोरीको बिलौना, टुहुराको बिलौना जस्ता दुःख व्यक्त भएका हुन्छन् । जस्तै-

टुहुराको बिलौना

घर छ सौतेली आमा, बनै खाइदे वाघ ।

रात रुनै दिन रुनै, धन्न मेरा भाग ।

रात निद नै दिन भोक नै, क्यासम्भेर हाँसु ।

भाइले दुध भनेका बेला, छायाल्लीना आँसु ।

दुधे बालक यहाँ प्रस्तुत गीतहरूमा एउटा १२/१४ वर्षकी छोरीको उमेरमा उसकी आमाले दुधे बालकलाई छोडेर संसारबाट विदा लिएको छनक भेटिन्छ । दुधेबालक (केटीको भाइ) जब दुध खान खोज्छ त्यसबेला सौतिनी आमाले विभिन्न दुःख दिने गरेकोमा बाच्नुभन्दा मर्नु बेस हो भन्ने सोचेर जङ्गलमै बाघलाई खाइ दिन आग्रह गरेकी छन् । जस्तै-

छोरी/बुहारीको बिलौना

भैसी चर्न्या रनवन, गाईले चरनु हो ।

कान्छो भाइ जन्मथान खान्छ, मैले क्या मरनु हो ।

चेलीले बुहारी हुनु, रैछ गोरु जुनी ।

इजूको परायो भयो, ज्यूको चेलो पनि ।

यी गीतहरूमा पहिलो गीतले छोरीको बिलौना (दुःख) लाई प्रस्तुत गरेको छ, भने अर्को गीतले बुहारीको दुःखलाई प्रस्तुत गरेको छ । छोरीले भैसी चर्ने ठाउँमा गाईले चरेभैँ भाइको अंशमा बहिनीको पनि अंश हुनुपर्ने थियो, बहिनीले मात्र किन पराइ घर जानु परेको होला भनेर आलङ्कारिक रूपमा पहिलो गीतमा भन्न खोजेकी छन् भने दोस्रो गीतमा बुहारीले पोइली घरमा सासुबाट पीडित हुनुपर्ने बोल्न नहुने, मनमा लागेको कुरा भन्न नहुने, जे

भएपनि चुप लागेर सहनु पर्ने गोरु जस्तै अमुक हुनुपर्ने र आफ्नो श्रीमानले पनि सहयोग नगर्ने गरे पनि उनकी आमाले रिसाउने वा पराइ ठान्ने जस्ता दुःखहरू बुहारीले भोग्न परेको बताएकी छन् ।

अन्य केही बिलौनाहरू

न मैले निखलै खायाँ, नमैले दुध पायाँ ।

न त हाँस्याँ न त रोयाँ, यसाइ दिन भुत्कायाँ ।

न भयो सूर्यको दर्शन, न त पन्यो पानी ।

कृडराले जेलेको रैछ, मेरो जिन्दगानी ।

आलङ्कारिक भाषाशैली मुछिएका प्रस्तु गीतिमय पङ्क्तिहरूले सरल रूपमा अर्थ प्रकट गरेका छन् । मैले न त दुध पाया न दुध बिना खाना नै खाया अर्थ कै दृष्टान्तको रूपमा पनि नहाँसेँ न रोएँ भन्ने आएको छ भने अर्को सूर्य पनि देखिएन पानी पनि परेन र बादलमात्रै लागि रहेको छ त्यस्तै मेरो जिन्दगी पनि त्यस्तै भयो भन्ने उपमा दिएको छ । यसको सामान्य अर्थमा त राम्रो चिज पाउन सकियो न त त्यस्तै नराम्रो चिजलाई पनि स्वीकार गरियो, न त धेरै दुःख भयो न त राम्रो सुख नै भयो जीवन बादल भित्रको सूर्यभै अन्धकारमै बित्यो भन्ने बताउँछ ।

छ.घ.छ देउडा गीतमा प्रश्नोत्तर

एक अर्काको बुद्धि जाँचन, अड्को थाप्न अथवा परास्त पार्ने अभिप्रायले देउडा गीतमा एक पक्षले प्रश्न गर्छ र अर्को पक्षले उत्तर दिनुपर्ने हुन्छ । यदि उत्तर दिन नसकेमा उसको हार हुन्छ । यस्ता प्रश्नोत्तरात्मक गीतहरू गाउँखाने कथाजस्ता हुन्छन् तर देउडामा यस्ता गीतलाई भिड्टा वा भिल्टा भनिन्छ ।

छत्तिस वल्ल पाँच हलीको, एकै छ हलानु ।

तल जमिनमाथि पाखो, ता माथिको कामु ।

अर्थात् छत्तिस गोरु पाँच जोत्ने मानिस, एउटा फाली र जमिन माथि पाखो (छाना) त्यस माथि काम गरेको के हो ? यहाँ प्रश्न गरेको छ यसको प्रतीकात्मक उत्तर खोज्नुपर्छ । उत्तर यस्तो हुन्छ- ३६ गोरु भन्नाले क देखि ज्ञ सम्मका वर्ण, पाँच हली भन्नाले हातका पाँचवटा औला (जोत्नेवाला) एकै हलानो (फाली) भनेको एकै कलम, तल जमिन पृथ्वी नै हो,

पाखो (छाना) भनेको लेख्ने कापी ता माथिको कामु (काम) भन्नाले कापी माथि लेख्ने काम भन्ने हुन्छ । एउटा अर्को गीत हेरौं-

आगाको कलेजो क्या हो ? पानीको हाण क्या हो ।

स्वर्गको लिसिनु क्या हो ? धर्तीको वाण क्या हो ।

यहाँ चारवटा प्रश्नहरू स्पष्ट छन् । आगोको कलेजो कोइला हो पानीको हाण (हड्डी), ठाडा -धेरै चिसोमा आफै जमेको पानी) हो । स्वर्गको लिसिनु (सिडी) इन्द्रायणी र धर्तीको वाण (बार) भनेको कुहिरो हो ।

हजारीको घुतो हैकी, कुयँली ऐरी है ?

माया गर्न्या मित्र हैकी, दुःख दिन्या बैरी है ?

कुयँलिखि कुयँली हुँ, ऐरीखि ऐरी हुँ ।

मु मु भन्या मानिसखि, म पनि बैरी हुँ ।

छ.घ.घ.ट देउना गीतमा वादविवाद

वादविवादमा आ-आफ्ना तर्कलाई बलियो बनाउने गरिन्छ । एउटाले भनेको तर्कलाई अर्कोले आफ्नो तर्कद्वारा कमजोर पार्ने र आफ्नो तर्क बलिया बनाउने काम गर्छ । यस्ता तर्कवितर्कहरू जातजातिका बिच, साथीभाइका बिच, लोग्ने स्वास्नी बिच हुने गर्छन् । वादविवादयुक्त गीतहरू दोहोरी गीत अन्तर्गत पर्दछन् । आनिवानी, चरित्र र महत्वपूर्ण घटनाका बारेमा वादविवाद अगाडि बढ्छ । जस्तै-

उकालीका गुना बाँदर, ओराली मेल्खाना ।

कसो मान्छी लुहार, दाई बम्बैका भेल्काना ।

एकजना खर्दार पण्या, पहलमान स्वार पण्या ।

जिल्लामा तिनजना ठालु, म एउटा ल्वार पण्याँ ।

माथि उल्लेखित दुईवटा सम्वादमय गीतहरूमा पहिलो वक्ताले अर्कोलाई तिमी त जेलमा परेको मान्छे, तिमी नराम्रो काम गर्ने भनेर हेप्न खोजेको छ । दोस्रो वक्ताले एकजना खरिदार र साहित्यकार पहलमान सिंह स्वार जस्ता ठुला व्यक्तिहरू पनि जेलमा पण्या, म लुहार भएर पनि यी ठुला व्यक्तिहरू जस्तै भएर खरिदार र स्वार जस्तै तेस्रो ठुलो व्यक्ति भएँ भनेर आफ्नो तर्कलाई बलियो बनाएको छ । यस्तै बाबुछोरामा पनि कहिलेकाही विवाद पर्न सक्छ । यसको एउटा उदाहरण हेरौं-

बुबा- बुढा आमाबाबु छोडी, के छ तेरा मन

जुवाले राज बिक्री गरी, पाण्डव बस्या वन ।

छोरा- जुवामा दिल बस्यो मेरो, खेल्छु घुँडा धसी ।

पाण्डवले राज्य पायो, बाह्र वर्षपछि ।

बुढा आमाबाबुलाई घरमा छोडेर पैसा कमाउन विदेश गएको छोराले त्यहाँ पैसा कमाउनुको सट्टा जुवातास खेल्ने गरेर ऋण बढाउन थालेपछि बुबाले अति चिन्तित भई घरबाट चिठ्ठीमा जुवातास नगर्नु जसको कारण पाण्डवहरूले राज्यसमेत बेच्नु परेको थियो । वरु घरमा आउनु बुढा आमाबाबुको सेवा गर भन्दा विदेशमा जुवाको लतमा परेको छोराले मेरा दिल (लत) जुवामा बसी सक्यो म अब छोड्न सक्दैन वरु अभै बढी गर्न सक्छु, पाण्डवहरूले एकपटक राज्य बिक्री गरेपनि बाह्र वर्ष पछि फिर्ता पाएका थिए' भन्ने कुरालाई दर्शाएर जुवाडी व्यक्तिको भित्री आत्माको प्रकाश गरिएको छ ।

छ.घ.घ.ठ देउडामा अर्ती, उपदेश

बुढापाका मान्छेले भविष्यका पिडीलाई सही बाटोमा हिड्नका लागि दिइने ज्ञानलाई उपदेश भनिन्छ । उपदेश नीतिशास्त्रका आधारमा धर्मका आधारमा, कुनै ठुला मान्छेको उदाहरण दिएर दिन सकिन्छ । उपदेशले मानिसको असल चरित्रनिर्माण गर्नमा सहयोग गर्दछ । यस्ता उपदेशहरू अरुको उपकार गर्नु, दानधर्म गर्नु, राम्रो बोल्नु अरूलाई दुःख नदिनु, ठुलो मानिसको सेवा गर्नु आदि जस्ता विषयमा दिइन्छन् । देउडा गीतमा पनि यस्ता अर्ति उपदेशहरू रहेका हुन्छन् । जस्तै-

सकेमा उपकार गर्नु, अपकार नगर्नु ।

न गर्नु अर्काको हानी, परेपनि मर्नु ।

कृष्ण पनि गोरु ग्वाला, राम पनि शिकारी ।

युधिष्ठिरको बनवास, सुदामा भिकारी ।

जीवन त सपना रैछ, सत्य रैछ ईश ।

ऐ धर्ती अम्रितको घडा, ऐ धर्तीमै विष ।

सकेसम्म अर्काको उपकार गर्नु तर अपकार भने कहिल्यै नगर्नु अर्काको हानी गर्ने काम मरेपनि नगर्नु । भगवान कृष्ण जस्ताले पनि गाईको गोठालो हुनुप्यो, रामले शिकारी भएर सुवर्ण मृगका पछि लाग्नु प्यो, युधिष्ठिरले राज्य त्यागेर बनवास जानु प्यो भने सुदामाले भिकारी हुनुप्यो, जस्ता अर्थ प्रस्तुत गर्ने माथिका गीतमा दुःख सबैलाई पर्छ, तर धैर्यताका साथ सामना गर्नुपर्छ भन्न खोजेको छ । जीवन त सपना मात्रै हो सत्य भनेको ईश्वर हो यो धर्तीमा जे पनि छ, अमृत पनि यही छ भने विष पनि यही छ तर मानिसले प्रयोग गर्न जान्नु पर्छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्न खोजेको छ ।

छ.घ.घ.ड देउडा गीतमा शिक्षाको महत्व

शैक्षिक विकासका दृष्टिकोणले दैलेख पिछडिएको जिल्ला भएता पनि हाल आएर शिक्षा पढ्नु पर्छ भन्ने कुरा सबैको आत्ममा सल्ललाउन थालेको छ । त्यहाँका प्रबुद्ध व्यक्तिहरू शिक्षाको महत्वलाई देउडा गीतमा धारा प्रवाह गर्दछन् । जस्तै-

न हावाले उडाउन्या, न पानी गल्या ।

न घामले सुकाउन्या, न आगोले बल्या ।

न त भाइको अंश लाग्न्या, नचोरले चोर्न्या ।

अमूल्य शिक्षाको ज्योति, सबूले लिनुपर्न्या ।

यी गीतहरूमार्फत शिक्षाको महत्व ज्यादै कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । हावामा नउड्ने, पानीमा नगल्ने, घाममा नसुक्ने, आगोमा नडड्ने, भाइहरूको अंशमा पनि नपर्ने, चोरले पनि नचोर्ने यस्तो मूल्याङ्कन गर्ने नसकिने वस्तुलाई सबैले लिनुपर्छ, कालिदासजस्ता महामूर्खलाई पनि महाकवि बनाउने शिक्षालाई सबैले आत्ममा राख्नुपर्ने उपदेशात्मक सन्देश दिएको छ । आजकाल पढाउने तरिका समेत गीतमा प्रस्तुत हुने गरेको पाइन्छ । जस्तै-

पेसा जात विशेषण, सर्वनाम थर ।

यीनु बढी दीर्घै हुन्छन्, दीर्घै लेख्ने गर ।

छ.घ.घ.ढ देउडा गीतमा स्थान परिचय

देउडा गीतमा कुनै स्थान विशेषलाई विषयवस्तु बनाएर पनि यसको प्रस्तुतीकरण गरिन्छ । कुनै पनि ठाउँको भौगोलिक प्राकृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक महत्व अनुसार परिचय देउडा गीतबाट नै दिन सकिन्छ । दैलेख चिंगाडको परिचय देउडा गीतमार्फत यसरी दिन सकिन्छ-

पुर्वमा खप्तड पय्यो, क्या राम्रा छन् जीव ।
पश्चिमतिर अश्वालामा, निवास गच्छन् शीव ।
उत्तरमा सकार पय्यो, हरियाली वन ।
दक्षिणमा गोलेश्वरी, रहर लाग्दो भन ।
खप्तडबाट शैलावती, दिन्छन् शुद्ध जल ।
यी चारै दिशाका, बिच बग्छन् सलसल ।
उत्तर दक्षिण खोलानाला, बग्छन् अनेक ।
यी सबैको संग्राम स्थल, शैलावती एक ।

प्रस्तुत गीतहरूले चिंगाड क्षेत्रको परिचय छोटकरीमा दिएको छ । थोरै शब्दमा धेरै वर्णन गर्न यहाँ देउडा गीत मार्फत सजिलो भएको देखिन्छ । पुर्व, पश्चिम, उत्तरदक्षिण दिशाका साँध सीमानाहरू दुईटै गीतमा स्पष्ट रूपले व्यक्त भएका छन् भने अन्य दुई गीतले उत्तरबाट दक्षिण र दक्षिणबाट उत्तर बग्ने अनेक (धेरै) खोलानालाहरू रहेका र यी सबै खोलानालाहरू ठुलीगाडमा मिसिएर बग्ने कुरा वर्णनात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत छ । यस्तै एकछिन जिल्ला परिचय पनि हेरौं-

अलाडी मोहन्याल मन्दिर चिंगाड केदार ।
दशमी तिनका तिथि, तीर्थालु हजार ।

यसरी दैलेख जिल्लाको परिचय पनि देउडा गीतमा दिइनुले अन्य स्थलको परिचय पनि देउडामा दिन सकिने कुरा स्पष्ट हुन्छ । दैलेख जिल्लाको पुर्वमा अछाम पश्चिममा सेती नदी, उत्तरमा बझाङ्ग जिल्ला, दक्षिणमा कैलाली रहनुका साथै प्रमुख देवताहरू र रहेकोस्थान समेत छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

छ.घ.घ.ज्ञ देउडा गीतमा विभिन्न चाडपर्वहरू

देउडा गीतको पालनपोषण गर्ने काम विभिन्न पर्वहरूले गरेका छन् । विभिन्न पर्वका अवसरमा देउडा गीतले पनि जनमानसमा भित्र गुम्सिएर रहेका भेलहरूलाई बाहिर पोख्ने अवसर पाउँछ । दैलेखी समाजमा विभिन्न पर्वहरू र देउडा गीत एक सिक्काका दुई पाटा जस्तै भएर रहेका छन् । परम्परागत रूपमा मान्दै आएको चाडपर्व परेको दिन नभएपनि देउडा खेल खेल्न पाइयो भने यहाँका मानिसहरू ठुलो चाड भएको मान्दछन् । त्यस्तै

चाडपर्वमा देउडा खेल भएन भने त्यो चाड पूर्ण नभएको मानिन्छ । धेरैजसो पर्वहरूको कार्य नै देउडा रहेको हुन्छ । दसैं भुवा, होरी जस्ता चाडपर्वहरू देउडा खेलका लागि मात्र बनाउने चलन पनि पाइन्छ । दसैं, भूवा आदिमा देउडा भएन भने त्यो चाड अधुरै भएको वा त्यसको कुनै सार्थकता नभएको मानिन्छ । यसरी विभिन्न चाडपर्वमा आफूले प्रस्फुटन हुने मौका पाउने देउडा गीतले ती चाडपर्वहरूको महिनाको बारेमा पनि बढाइचढाइ गरी वर्णन गर्न पछि पर्दैन । हेरौं देउडा गीतले चाडपर्वहरूको वर्णन कसरी गरेका छन् त-

दुत्याकी फुलकी माला, दसैंका जमरा ।

जन्माष्टमी नागपञ्चमी, भदौकी गमरा ।

मैखी भै घाँटीको पासो, मेरा फूल भाडी ।

जन फुलेइ पुसका मैना, दिपावली छाडी ।

मेरा गाउँकी टिक्या दसैं, साइका गाउँ भो हुनी ।

साइका खेल खेल पाया, नखाएइ धो हुनी ।

गाँखेत रामनौमी होली, नाची जान्ता डोल ।

असाण मुख्यका खेत, बजिजाली ढोल ।

विसु होली फागु होली, होली चैत्या दसैं ।

तीजखी बोलाया ईजू, खबर लाया कसै ।

माग्या त्यार याँइ पुरेउनु, ईजू मैखी माणा ।

मैले छ पुगनु पर्न्या, घाँस काटन्या डाणा ।

उपयुक्त गीतहरूले विभिन्न चाडपर्वहरूको परिचय र एकै शब्दमा भएपनि त्यसको विशेषतालाई झल्काएको छ । दुत्या (दिपावली) मा फूलको माला लगाउनु, दसैंमा जमरा पौरनु, खेल खेल्नु, भुवामा पनि खेल खेल्नु, तीजमा छोरीलाई माइत बोलाउनु माघको तिहारमा माडा (चामलको पिठोबाट बनेको एकप्रकारको रोटी) छोरीको घरैमा दिनुका साथै नागपञ्चमी जन्माष्टमी, गमरा, विसु, फागु, चैत्यादसैं, रामनवमी आदिको बारेमा सटिक वर्णन गरिएको छ ।

छ.घ.ज्ञ देउडा गीतमा प्राकृतिक चित्रण

देउडा गीत सिर्जनाका कारक तत्वका रूपमा प्रकृतिलाई पनि लिन सकिन्छ । देउडा गीत प्रकृतिसँग टुसाउने भागिने र फैलिने काम गर्दछ । चैत्र बैशाख वसन्त ऋतुको आगमनमा वनपाखा र खोलानालाहरूमा पालुवा पलाएको देख्ने बित्तिकै गीत गाउन नजान्नेले पनि एकछिन गुनगुनाउँछ । गीतको लय मिलाउँछ र उसको मनमा एक किसिमको उमङ्ग पैदा हुन्छ । देउडा गीतमा एकातिर वासन्तिक सौन्दर्यको चित्रण र एकातिर मायाप्रेम प्रकट गर्ने धेरै ठाउँ गरेको पाइन्छ । हुन पनि वसन्त आगमन र मानवमा यौवनको आगमनलाई तादात्म्य चित्रण नेपाली साहित्यको धेरै विधामा भएको पाइन्छ । देउडा गीतहरू पनि प्रकृतिको स्वरूप अनुसार फरक फरक हुन्छन् । जस्तै-

वसन्त ऋतुका गीत

कालो लेक रमाइलो होला, काफल पागन्नारे ।
 साई पोइल नजान्या होल्ली, भल्का लागन्नारे ।
 रानीवन रमाइलो भैग्यो, पलाइगया पाला ।
 बाजपाला फलाटी पाला, दाइको वल्ल खाला ।
 नेउला कोइला चराचुरी, वनम्मा वासन्ना ।
 वरिपरी डाडाकाडा, मुसुक्क हासन्ना ।

वर्षा ऋतुका गीत

द भन्दा दडिमाना राम्रो, ठम्केको सातलो ।
 वर्षा पापी क्यालाग्दो हो, मुन्टामी पातलो ।
 नसी जा वरिखा पापी, लाग लणेली हिउन ।
 ओरिपरी ओशै ओश, ओपानु काँई छैन ।
 दिन्का दिन बगेका बगेइ, समुन्द्रका भेला ।
 गड्गाजी हपक दिनो धन्न छडी खोला ।

हिउँदका गीत

मैना राम्रो असौजको, धानको बालो निउरी ।
 जाँ साइ जान्छै त्या म लैजा, कम्मरमा सिउरी ।

नामर्दलाई इज्जत छैन, अलिखलाई काम छैन ।

जन आएइ पुसका मैना, मेरा गाउँ घाम छैन ।

उपरोक्त गीतहरूले ऋतु अनुसारको भाव प्रस्तुत गरेका छन् । मान्छेले वसन्तमा पालुवा पलाउने, नेउली कोइलीहरू कराउने, काफल पाग्ने जस्ता प्राकृतिक चित्रण छ भने वर्षामा पानी धेरै पर्ने खोलानालाहरू धेरै बढ्ने हिउँदमा घाम कम लाग्ने चिसो हुने जस्ता प्राकृतिक वरदानहरूको वर्णन गरिएको छ ।

छ.घ.ज.द. देउडा गीतमा स्थानीय जनजीवनको चित्रण

देउडा गीत परम्परागत लोक संस्कृति हो । समाजमा रहेका परम्परागत मान्यताहरूलाई देउडा गीतमा भल्काउने काम प्राय यसको क्षेत्रको सबै समाजमा रहेको पाइन्छ । यी मान्यताहरूका साथै भेषभूषा रहनसहन पनि देउडामा भल्किएको हुन्छ । स्थानीय जनसाधारणका मौलिक भावनाबाट देउडा गीत स्वस्फूर्त प्रवाह हुने भएकोले यसले समसामयिक रीतिस्थिति चालचलन, बानीव्यवहारहरूको वर्णन गर्दछ । जस्तै-

पहिरन सम्बन्धी गीत

वैकान लाउना सुर्वाल भोट्या, स्वानी गावन चोला ।

वैशाखै घन्कन लागि धन्न, बुबा खोला ।

अचेल रे सटपाइन्ट आया, सुर्वाल भोट्या छाडी ।

चेली लाउनीन कुर्तासुर्वाल, सोइनी लाउनिन साडी ।

मुन्टा वाध्या सोतो चोट्को, चौअन्नीकी माला ।

अवरे हराउन लाग्यो, उ पुरानो चाला ।

प्रस्तुत गीतिमय पङ्क्तिहरूमा परम्परादेखि लोग्ने मान्छेले सुर्वाल, भोटो लगाउने र आइमाइले घागरी र चोलो लगाउने युवतीहरूको टाउकामा सेतो पटुका र गलामा चाँदीका पैसाको माला लगाउने गरेकोमा हाल आएर लोग्ने मान्छेले सटपाइन्ट आइमाइले सारी ब्लाउज र युवतीले कुर्तासुर्वाल लगाउने गरेकोमा बुढापाकाहरूले चिन्ता व्यक्त गरेको कुरा बुझिन्छ ।

खानपिन सम्बन्धी गीत

कसैखी वास्मति खानु, कसैखी कोद्या नै ।

कसैखी चौअन्नी माला, कसैखी पोत्या नै ।

रुन्छ मन दर्कन्छ छाती, सम्भन्छु जैवैला ।
कित खानु ताल्या माणो, कि खानु दैकेला ।

भैसाको गोठालो हुनु, दुधकि तर्खानु ।
विन्द्रा वनको चरी हुनु, पाकेको फल खानु ।

गीतबाट प्रष्ट बुझिन्छ कि- कसैलाई वासमती चामलको भात खानलाई प्रशस्त छ भने कसैलाई कोदो पनि छैन । यसको अर्थ कोदो सबैभन्दा कमसल र वासमती सबैभन्दा राम्रो अनाज हो भने कसैले कोदो पनि नपाउनु र कसैका लागि वासमती पनि प्रशस्त हुनुले यहाँ प्रगतिवादी भावधारा प्रकट भएको छ । जो हाम्रो समाजमा अझै प्रचलित छ । अर्को गीतले खानामा मिठो सबैभन्दा ताल्या माडो र दैकेला हुन्छ । गोठालो हुनु भैसीको दुध खानु पनि राम्रै हो भन्ने धारणा आएको छ । यी गीतहरूबाट हाम्रो जनजीवनका प्रचलनहरू खानपिन शोषण अत्याचार गाईभैसा पाल्ने काम आदि प्रष्ट देखिएका छन् । यस्तै जातीय भेदभाव सम्बन्धी एउटा गीत हेरौं-

म त हुँ दमाईकी चेली, तुइले मसं खेली ।
अन्याभ्या गौदान अरेइ, नत्र संसार जेली ।

यहाँ उल्लेखित 'दमाई' शब्दले दलित वर्गको एउटा जात विशेषलाई जनाउँछ । दलितको छोरीसँग देउडा खेल्दा इज्जत खसेको मान्ने परम्परा एकातिर भल्केको छ भने एकातिर गौदान गरेर शुद्ध भएको मान्ने पुरानो रुढीगत धारणा पनि प्रष्टिएको छ । यस्तै धार्मिक मान्यता पनि यस क्षेत्रको समाजमा परापूर्वकालदेखि नै रही आएको छ । देउडा गीतमा पनि धार्मिक मान्यताको चित्रण भएको पाइन्छ । जस्तै-

धर्मगन्या कर्म हुन्छ, धर्मैले मान हुन्छ ।
खायको सर्वत हुन्छ, दिएको दान हुन्छ ।

देउ पूज्नु देवता पूज्नु, धर्मकर्म गर्नु ।
भगवान्को नाम जप्न, पछाडि नपर्नु ।

प्रभात सबेरै उठी, नाउन धारा जानु ।

नित्य कर्म सकेपछि, तब मात्र खानु ।

यी माथिका गीतहरूमा धर्मकर्मको महत्व र तरिका उल्लेखित भएको छ । धर्म गन्यो भने मानमर्यादा हुने कर्म पूरा हुने भन्ने मान्यता अनुरूप दानपुण्य गर्नु देवीदेवताहरूलाई पूज्नु विहान सबेरै उठेर स्नानगरी शुद्ध भई पाठ पूजा गरेपछि मात्र खाना खानु जस्ता धार्मिक प्रक्रियाहरू व्यक्त भएका छन् । यस्तै यहाँको समाजमा छाउपडी मान्ने चलन पनि छ । रजोवती भएकी युवती तथा आइमाइले अर्कालाई छुन नहुने र अलग्नै सुत्नुपर्ने मान्यतालाई देउडा गीतमा यसरी व्यक्त गरिन्छ-

छाउपडी अलग्गै राइनी, फूलाएका बाल ।

टाढाई रनु टाढाई खानु, टाढाई चलन चाल ।

यो त हो देवती थान, छाउ हैकि चोखी है ।

अघि सोद्ना विसरीग्या, खाइ हैकि भोकी है ।

यहाँ छाउपडी भनेको रजोवती हो जसले रौं पनि कोरेको हुँदैन । छाउपडीले अरु मान्छेबाट चारदिनसम्म अलग्गै रहनुपर्ने र देवदेवताहरूका मन्दिरमा सातदिनसम्म प्रवेश गर्न नपाइने मान्यता हाम्रो समाजमा रहेको छ, जो यहाँ प्रस्तुत छ ।

देउडा गीतमा प्रयोग हुने विभिन्न उपकरण, शब्दशक्ति र यसका गायन सन्दर्भका आधारमा देउडा गीत विश्लेषण गरिएको छ । देउडाले प्रस्तुत गर्ने भाव वा अर्थ, सङ्गीत, भाषाशैली विम्ब अलङ्कार शब्दशक्ति तथा देउडा गीतमा परिचय भलाकुसारी, देउडामा आर्शिवाद, गालीगलौज, गीतमार्फत गरिने दुःखको प्रकटकरण, प्रश्नोत्तर, वादविवाद र अर्ति उपदेशको आधारमा गीतलाई समेत राखेर त्यसमा प्रयोग भएका शब्दको अर्थ समेतलाई केलाएर देउडा गीतको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा देउडा गीत जीवनका सम्पूर्ण कृयाकलापमा प्रयोग हुने देखिन्छ । बुढापाकाहरूले होस् वा बालबालिकाहरूले होस् वा यौवना नारी पुरुषले होस् जसले पनि देउडाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । संवाद, वादविवाद, परिचय, प्रश्नोत्तरका सन्दर्भमा गाइने गीतहरू प्रायः दोहोरी नै हुन्छन् भने अर्ति, उपदेश, आर्शिवाद तथा टुहुराका र दुःखारीका विलौनाहरू एकल रूपमा हुन्छन् । दुःखका गीतहरू आफैमाथि लक्षित हुन्छन् भने अन्य गीतहरू अरुमाथि लक्षित गरेका हुन्छन् । जेहोस् गीतमा विषयवस्तु वा भाव रहन्छ, सङ्गीत वा लयविधान त यसको मुटु नै हो भन्न सकिन्छ । देउडा

गीतहरू अन्त्यानुप्रासयुक्त वार्णिक छन्द वा लोकलयमा अलङ्कारीक तर सरल र स्थानीय भाषामा प्रस्तुत हुन्छन् । विभिन्न चाडपर्वहरू, प्राकृतिक सौन्दर्य र स्थानीय चालचलन परम्परा यसका उत्पादक नै हुन् भन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद छ उपसंहार

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा राखिएका शोधपरिचय अन्तर्गत शोध शीर्षक, शोधार्थी, शोध प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, यसको सीमा, शोध विधि र शोधपत्रको रूपरेखा आदिले शोधको मुर्ततालाई प्रष्ट्याएको छ । त्यस्तै यसको दोस्रो परिच्छेदमा दैलेख जिल्ला, चिंगाड क्षेत्रको सामान्य परिचय दिइएको छ । यस क्रममा दैलेख जिल्लाको नामाकरण, ऐतिहासिक सन्दर्भ, राजनीतिक विभाजन, भौगोलिक तथा प्राकृतिक परिचय, सामाजिक परिचय, शैक्षिक अवस्था, धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरूमा शैलेश्वरी मन्दिर र खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जको परिचय दिइएको छ । त्यस्तै चिंगाड क्षेत्रको भौगोलिक तथा ऐतिहासिक परिचय, प्रमुख देवस्थलहरूमा केदार, मोहन्याल मन्दिर र मालिका, प्रमुख खेतीपाती, भरना, नदीहरूमा भेल्छडा र नानीगाड नदी, उद्योगकला, लोक साहित्यिक विधाहरूमा लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, लोक नृत्य र उखान टुक्काहरूको सामान्य परिचय दिइएको छ । यहाँका प्रचलित संस्कारहरूमा जातकर्म, षष्ठीपूजा, नामाकरण, अन्नप्राशन, चुडाकरण, व्रतबन्ध, विवाह र मृत्यु संस्कार रहेका छन् भने चाडपर्वहरूमा बिसौं, गङ्गादशाहारा, ओल्के, गौरापर्व, हरितालिका तिज, दसैं, तिहार, भुवाँ, माघेसंक्रान्ति र शिवरात्री रहेका छन् । त्यहाँ वर्णन गरिए अनुसार नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने दैलेख एउटा पहाडी जिल्ला हो । यसै जिल्लाको उत्तरी सीमानामा खप्तडको पश्चिमतिर अस्दाला गुफा, शैलावती नदी र भेल्छडा भरना रहेको तिनवटा मालिका देवी, तामेश्वरी, गोलेश्वरी र नेत्रेश्वरीको बिच भागमा हिन्दू संस्कार र प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण चिंगाड क्षेत्र रहेको कुरा थाहा हुन आउँछ । यसै शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा देउडा गीतको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसमा पनि देउडा गीतको परिचय, परिभाषा, ऐतिहासिक पक्ष, यसको क्षेत्र र प्रयोग, देउडा गीतको संरचना अन्तर्गत कथ्य, भाषा, चरण वा पद, लय र भाका, छन्द आदिको परिचय दिइएको छ । देउडा गीतको प्रयोजन अन्तर्गत आनन्दको अनुभव, अनुष्ठानको सम्पादन, समसामयिक लोकजीवनको अभिव्यक्ति, सामूहिक गायनको प्रयोग र अन्तर्हृदयका कुराहरूलाई प्रष्फुटित गर्नु इतिहास तथा सांस्कृतिको संरक्षण, सामाजिक, प्राकृतिक, धार्मिक महत्व रहेको छ । यस पक्षले देउडाको विविध पक्षसँग नजिकिने अवसर

दिएको छ । त्यसैगरी देउडा गीतलाई सहभागिताका आधारमा एकल दोहोरी र सामूहिक, लय वा भाकाका आधारमा ठाडी भाका र थेगो प्रयोगको भाका, विषयवस्तुका आधारमा सामाजिक विषयका गीत, ऐतिहासिक विषयका गीत, पौराणिक विषयका गीत, राजनीतिक विषयका गीत, प्रेम सम्बन्धी गीत, भाषका आधारमा विशुद्ध स्थानीय भाषा प्रयोगका गीत र अन्य तत्सम, आगन्तुक शब्द प्रयोगका गीत र रसका आधारमा शृङ्गार रस सम्बन्धी गीत, करुण रस सम्बन्धी गीत, शान्त रस सम्बन्धी गीत, वीर रस सम्बन्धी गीत, अद्भुत रस सम्बन्धी गीत गरी यसको वर्गीकरण गर्नुका साथै सहज उपलब्धी, मौखिक परम्परा अकृतिमता, स्वच्छन्दता, सामूहिक भाव भूमि, उपदेशात्मकता, प्रश्नोत्तर प्रवृत्ति, सङ्गीतमयता, प्रतीकात्मकता, लयात्मकता जस्ता विशेषताहरूको सामान्य परिचय दिइएको छ । देउडा गीत एक मनोरञ्जनपूर्ण मौखिक परम्परागत रूपमा लोक जीवनमा रहदै र मौलाउँदै आएको छन्दोवद्ध दैलेखी भाषाको जुनसुकै समयमा र जहाँ पनि गाइने नेपाली लोकगीत अन्तर्गतको ज्यादै महत्वपूर्ण विधा हो ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा 'दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा प्रचलित देउडा गीतको वर्गीकरण र विश्लेषण' गरिएको छ । यसको वर्गीकरण विषयवस्तुका आधारमा प्रेमप्रधान, सामाजिक, धर्म प्रधान, ऐतिहासिक, पौराणिक, प्रगतिवादी, ऋतुसम्बन्धी, उपदेशात्मक र प्रस्तुतीकरणका आधारमा एकल, दोहोरी र सामूहिक देउडा गीत गरी तिन भागमा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै रसका आधारमा देउडा गीतलाई शृङ्गारीक रसका गीत, वीर रसका गीत, करुण रसका गीत, अद्भुत रसका गीत, रौद्र रसका गीत, हास्य रसका गीत, विभत्स रसका गीत, शान्त रसका गीत र भयानक रसका गीतका साथै लय वा भाकाका आधारमा देउडा गीतको वर्गीकरण, ठाडी भाका प्रयोगका गीत, डेढी भाका प्रयोगका गीत र थेगो प्रयोगका गीत गरी यसको वर्गीकरण गरिएको छ । देउडा गीतको विश्लेषण तत्वगतमा भावात्मकता, लयात्मकता, छन्द प्रयोग, भाषाशैली र अलङ्कार प्रयोग र अर्थगत विश्लेषणमा अभिधार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ रूपमा यसको विश्लेषण गरिएको छ । यसको विषयगत विश्लेषण गर्दा परिचय तथा भलाकुसारी, आर्शिवाद, गालीगलौज, दुःख, प्रश्नोत्तर, वादविवाद, महत्व, स्थान परिचय, चाडपर्वहरू प्राकृतिक चित्रण, स्थानीय जनजीवनको चित्रण गरी अलग अलग विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट दैलेखी समाजमा देउडा गीतको विषय र क्षेत्र विस्तृत रहेको छ भन्न सकिन्छ । देउडा गीतमा विभिन्न किसिमका तत्व र शब्द शक्तिमा अभिधार्थ भन्दा पनि लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ अधिक रहनुका साथै असङ्ख्य विषयवस्तु रहेको पाइएको छ ।

‘देउडा’ शब्दको शाब्दिक अर्थ टेढो, बाङ्गो वा छड्के भन्ने हुन्छ । देउडा खेल्दा पैतलो वा पादपङ्क्ति डेढी वा छड्के पर्ने र गाउँदा पनि डेढ पटक गाउनुका साथै यसमा प्रयुक्त शब्दको अर्थ पनि घुमाउरो वा लक्षणात्मक र व्यङ्ग्यात्मक हुने भएकोले यसलाई देउडा गीत भनिएको हुनुपर्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । स्थान अनुसार यसलाई देउडा, देउडा, ड्यौडा र दैलेखी लोकगीत आदि जस्ता शब्दले चिनाउने गरिएको भए तापनि दैलेख चिंगाड क्षेत्रमा यसलाई ‘देउडा’ भन्ने गरेको पाइएकोले यस कार्यमा पनि देउडा नै भनिएको छ । एउटा देउडा गीत बन्नका लागि दुईवटा गीतिमय चरणको आवश्यक पर्दछ । देउडा गीत दैलेखी लोकजीवनमा मौखिक परम्परामा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा हस्तान्तरित हुँदै आएको मनोरञ्जनात्मक गीत हो । यो जन्मदेखि विवाहसम्म विभिन्न जीवन संस्कार र जात्रा, चाडपर्व, उत्सव आदि अनेकौं अवसरमा गाउने र खेल्ने गरिन्छ । परम्परागत दैलेखी लोक साहित्य मध्येको सबैभन्दा बढी प्रचलित र धेरै व्यक्तिको आत्ममा बास गरेको देउडा गीत यहाँको जनजीवनको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको छ । यो मनोरञ्जनका लागि मात्र नभएर लोक जीवनलाई सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक ज्ञान दिनुका साथै अतीउपदेश, ज्ञानविज्ञानका सन्देशहरू समेत छर्लङ्ग बुझाउनमा र परम्परागत चाडपर्वहरूलाई सम्पन्न गराउनमा यसको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

देउडा गीत गायन र खेल वा नृत्य दुवै हो । गायनका लागि एक व्यक्ति मात्रै भएपनि हुने र जुनसुकै समयमा पनि गाउन सकिने भएकोले यो सर्वसुलभ भएको छ । देउडा खेल वा नृत्य हुनका लागि धेरै व्यक्ति, निश्चित स्थान, भाका, गीतेरु, पादतल आदिको आवश्यकता पर्ने भएकोले यसको प्रयोग विशेष चाडपर्व जीवनसंस्कार तथा समारोहहरूमा मात्र हुन्छ । देउडा खेल धेरै व्यक्तिहरू एकआपसमा कुनै स्थानमा उपस्थित भई गोलघेरामा उभिएर, एक अर्कामा कुम जोडेर पादचालन तथा स्वरमिलाई विस्तारै बाँयाबाट दायाँ घुम्दै खेल्ने खेल हो । धेरै व्यक्तिहरू एकै घेरामा उभिएतापनि गायन प्रक्रिया भने दुई समूहमा विभक्त भई पालोपालो भएर गरिन्छ । पाद चलाउँदा एक पाद पुरै, एक पाद आधा चलाइने र गोलवद्ध रूपमा टेढो हिड्नुपर्ने हुँदा यसको नाम नै देउडा रहन गएको मानिन्छ । देउडा खेल प्रायः महिला-महिला र पुरुष-पुरुष अलगगै खेल्ने गर्दछन् । अहिले आएर सार्वजनिक समारोहमा भने महिला-पुरुषको मिश्रित खेल पनि हुने गरेको पाइन्छ । यो खेल प्रायः दोहोरी र प्रतियोगितात्मक हुन्छ । तर्क, वितर्क र बलियो अभिव्यक्तिका आधारमा यसको मुल्याङ्कन गरिन्छ ।

देउडा गीतको प्रस्तुतीकरण एकल, दोहोरी र सामूहिक रूपमा ठाडी भाका, डेढी भाका तथा थेगो प्रयोगको भाकामा गर्न सकिन्छ । एकल गीतमा एकोहोरो अभिव्यक्ति हुन्छ भने दोहोरी र सामूहिक गीतमा सम्वादात्मक चिना परिचय, भलाकुसारी, प्रश्नोत्तर, वादविवाद आदि रहन्छ । भाकाको प्रयोग भने एकल तथा सामूहिक जे भएपनि ठाडीभाका र थेगो प्रयोग दुबै गर्न सकिन्छ ।

देउडा गीतमा साहित्यिक तथा रसात्मक भावनाहरू रहेका हुन्छन् । निश्चित छन्द र सङ्गीतमयता रहने र वार्षिक छन्दको प्रयोग गर्न सजिलो हुने भएकोले यस्ता गीतको रचना गर्न सजिलो परेको छ । एउटा देउडा गीत पूरा हुनु दुईवटा अन्त्यानुप्रासयुक्त सङ्गीतमय हरफको आवश्यकता पर्दछ । केही अपवाद्लाई छोडेर पहिलो हरफमा जम्मा चौध अक्षर रहने र आठौँ अक्षरमा विश्राम हुने गर्दछ । यस्तै गरी देउडा गीतमा प्रायः चौध अक्षर नै रहन्छन् । यी गीतहरूमा नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालको खुट्टा काट्ने भाषाको प्रयोगको रूपमा गाइन्छ तर लिखित रूपमा यो अजन्त नै हुन्छ । स्थानीय जनसाधारणको भाषा हुने भएकोले यसमा बुझ्नका लागि भने त्यति अप्ठेरो पर्दैन । विभिन्न विम्ब र अलङ्कारको प्रयोग बढी मात्रा भएको पाइन्छ । प्रकृतिको मानवीकरण र प्रेमीप्रेमिकालाई प्रकृतिसँग तादात्म्य गर्ने प्रचलन पनि देउडा गीतमा धेरै छ । अर्थगत रूपमा हेर्दा यसमा अभिधार्थ भन्दा लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ बढी प्रयोग भएको पाइनुका साथै श्लेष अर्थ पनि रहेको हुन्छ ।

देउडा गीतले विभिन्न विषयवस्तुलाई अँगालेको छ । यसमा एकै गीतले पनि फरक फरक विषयवस्तु अँगाल्दछ । गीतले प्रस्तुत गर्ने विषयवस्तु छोटो रहने हुँदा एकै हरफमा पनि सटिक ढङ्गमा प्रस्तुत भइहाल्छ तर गीत पुरा गर्न दुई हरफको आवश्यकता पर्ने हुँदा एकै गीतले पनि फरक विषयवस्तु अँगाल्दछ । गीत मार्मिक हुनका लागि एकै विषयवस्तु भएमा राम्रो हुन्छ । व्यक्तिगत परिचय र सामान्य कुराकानी देखि लिएर विविध ज्ञानविज्ञानका कुराहरूलाई देउडा गीतले आफ्नो विषयवस्तु बनाएको छ । यसमा स्थानीय जनजीवनको चित्रण, प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन, दुःख-सुख गाली-गलौज, वाद-विवाद, प्रश्नोत्तर, स्थानपरिचय, अर्ती-उपदेश, धार्मिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक, पौराणिक ज्ञान देउडा गीतका प्रतिपाद्य विषय हुन् । बुढाबालक, युवायुवती, शिक्षित-अशिक्षित, सबैका हृदयमा समान रूपले बास गर्ने देउडा गीतको महत्व सर्वाधिक रहेको पाइन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

-) अधिकारी, सूर्यमणि, **पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण**, काठमाडौं : नेपाल एसियाली, अनुसन्धान केन्द्र, २०४४ ।
-) ओझा, देवीप्रसाद, **डोटी क्षेत्रको इतिहास तथा संस्कृति**, महेन्द्रनगर: सु.प.सा.से.अ.स., २०४९ ।
-) ओझा, रामनाथ र गिरी, मधुसुदन, **शोधसिर्जना तथा संस्कृत काव्यशास्त्र**, काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०५८ ।
-) कोइराला, शम्भुप्रसाद, **लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण**, विराटनगर: धरणिधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५६ ।
-) चालिसे, विजय **दैलेखी लोक संस्कृति र साहित्य**, काठमाडौं, साभा प्रकाशन, २०३९ ।
-) थापा, धर्मराज र सुवेदी, हंसपुरे, **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, काठमाडौं : त्रि.वि.पा.वि.के., २०३९ ।
-) दास, कमलप्रसाद, **डोटीको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक रूपरेखा**, समदर्शी, डोटी समाज सेवा, २०५० ।
-) ने.रा.प्र.प्र., **नेपाली बृहद् शब्दकोष**, काठमाडौं, २०४९ ।
-) पराजुली, कृष्णप्रसाद, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, काठमाडौं, विणा प्रकाशन, २०५७ ।
-) पन्त, देवकान्त, **दैलेखी लोक साहित्य**, काठमाडौं, नेपाल तथा एसियाली अध्ययन संस्थान, २०३२ ।
-) पन्त, देवकान्त, **नेपाली तीजकथा**, धनगढी, कैलालीजन पुस्तकालय, २०५१ ।
-) पनेरु, खेमराज, **डोटेरी लोक कविको जीवन दृष्टि**, देउडा गीतका सन्दर्भमा समदर्शी, सिलगढी, समाजसेवा, डोटी, २०५० ।
-) पनेरु, नेत्रप्रसाद, **हाम्रो लोक अभिनय**, समदर्शी, सिलगढी, समाजसेवा डोटी, २०५० ।
-) पाण्डे, गोविन्दप्रसाद, भदौ, **देउडा विगतदेखि वर्तमानसम्म**, जुम्ला जि.वि.स. तथा यस.एन.भि. नेपाल (एस.जि.एस.टि.पि), २०६० ।
-) प्रभात जोशी, पद्मराज, **गौरापर्व एक परिचय**, धनगढी, सुदूरपश्चिमाञ्चल संस्कृति प्रवर्द्धन समिति तथा काठमाडौं प्रशंसा संरक्षण समूह, २०५९ ।
-) वन्धु, चुडामणि, **नेपाली लोक साहित्य**, काठमाडौं, एकता बुक्स, २०५८ ।

-) वलायर, भक्तबहादुर, **राइमति महाकाव्य**, वासिङ्टन डि.सी. संयुक्तराज्य अमेरिका, क्रिस कृष्णन, निर्जला कृष्णन र क्योटो जापान प्रा. मनोज श्रेष्ठ, २०५९ ।
-) विरही सिंह, गजेन्द्रबहादुर, **सुदूरपश्चिमेली लोक साहित्यिक देउडा**, २०५४ ।
-) भट्ट, डमरुचन्द्र, **इच्छित वर दिने देवीशैलेश्वरी**, शैलेश्वरी रैबार (१:१ पृ. १) डोटी जि.वि.स., २०५८ ।
-) भण्डारी, इन्द्रबहादुर, **बागलुङ् जिल्लामा प्रचलित टुक्काको अध्ययन**, कीर्तिपुर (एम.ए. शोधपत्र), २०६० ।
-) मल्ल, हर्कराज, **मल्लवंशावली**, धनगढी : नवदुर्गा अफसेट प्रिन्टर्स, २०६० ।
-) यात्री नेपाल, पूर्णप्रकाश, **सेती अञ्चल दिग्दर्शन**, विराटनगर, हिमाली सौगात प्रकाशन, २०३५ ।
-) रिमाल, प्रदिप **कर्णाली लोक संस्कृति (खण्ड ५)**, काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र., २०२८ ।
-) रोस्यारा ताराकुमारी **डोटी जिल्लामा प्रचलित सांस्कारिक फागहरूको सङ्कलन र विश्लेषण**, कीर्तिपुर (एम.ए. शोधपत्र), २०६० ।
-) शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **नेपाली गद्य भाषा, साहित्य र इतिहास**, काठमाडौं : नविन प्रकाशन, २०५५ ।
-) श्रेष्ठ, तेजप्रकाश, **अछामी लोकसाहित्य**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४ ।
-) **दैलेखी जिल्ला एकफलक**, बुलेटिन, जि.वि.स. दैलेख, २०६६ ।